

עלייה והתיישבות

ה'שילוב': בין דת למדינה פתרון הקיבוץ הדתי לדילמת השירות הצבאי של הציונות הדתית אלישבע רוסמן-סטולמן

מבוא¹

פתרונות שונים הוצעו בעבר ומוצעים גם כיום לדילמה של בן הציבור הדתי-לאומי העומד לפני גיוסו לצה"ל: כיצד ניתן לשרת בצבא ולהיות אזרח ישראלי טוב, ועם זאת ללמוד תורה באופן מעמיק ולהמשיך לשאת בעול מצוות כדי להיות יהודי דתי טוב? כל פתרון הוא בעל אופי שונה ומכוון לפלח שונה באוכלוסייה הציונית-דתית.² מאמר זה ידון בפתרון שמציעה תוכנית ה'שילוב', שגובשה בישיבת תנועת הקיבוץ הדתי. אורכו של המסלול בתוכנית זו הוא חמש שנים, מהן שנתיים של לימודים בישיבה ושלוש שנים של שירות בצבא. ההנחה העומדת ביסוד התוכנית היא שיש לשלב בין הלימודים לבין הצבא באופן מלא.

הציבור הדתי-לאומי בישראל, זה המכונה 'הכיפה הסרוגה', נוטה לראות בחובת השירות בצה"ל דבר חיובי ואף להקנות לה גוון דתי. ראייה זו היא חלק מתפיסה כוללת, ולפיה מדינת ישראל היא 'ראשית צמיחת גאולתנו' וצה"ל נלחם 'מלחמת מצווה' בהגנה על המדינה.³ אך פרט לעניין הדתי יש סיבה נוספת לרצונם של בני החברה הדתי-לאומית לשרת בצה"ל: השירות הצבאי נתפס בישראל כביטוי לאזרחות טובה, ובני החברה הדתי-לאומית מכירים

1. רצוני להודות לפרופ' סטוארט כהן על הערותיו הבונות למאמר זה.
2. שני פתרונות מוכרים הם תוכנית 'ההסדר' הוותיקה ותוכנית המכינות הקדם-צבאיות הדתיות. על השקפת העולם של פתרון ההסדר ראו: הרב א' ליכטנשטיין, 'זאת תורת ההסדר', תחומין, ז (תשמ"ו), עמ' 314-329; הרב י' שילת, 'ישיבת ה"הסדר" - ערכים ומגמות חינוכיות', מעליות, י, מעלה העשור (תשמ"ח), עמ' 43-51. הרב ליכטנשטיין הוא אחד מראשי הישיבה בישיבת ההסדר 'הר עציון'. הרב שילת הוא ממייסדי ישיבת ההסדר 'ברכת משה' שבמעלה אדומים. הכותבים אינם אחידים בדעותיהם בנוגע לעקרונות ישיבת ההסדר, אך עם זאת מסכימים בנושאים רבים. לתיאור ההווי במכינה הקדם-צבאית המובילה, 'עלי בני דוד', ראו סרטם של עידו גלס ושמעון לב קוד אלקנה, רשות השידור, תשנ"ח (שודר ב-24.11.98), המתאר את שנתו של מחזור ט' במכינה זו.
3. ראו את התפילה לשלום המדינה המופיעה בנוסחי תפילה המשמשים את הציבור הדתי-לאומי, כגון סידור רינת ישראל, וכן את התפילה לשלום חיילי צה"ל בסידור זה.

בכך ורואים במילוי חובה זו ביטוי להיותם אזרחים שווים במדינה.⁴ עם זאת, החברה הדתית-לאומית מעוניינת לראות את בניה רוכשים הינוך תורני גבוה וממשיכים לשאת בעול מצוות גם במהלך השירות הצבאי ולאחריו.

הישיבה כמוסד היא אחד הכלים שבאמצעותם בחר מגזר הכיפה הסרוגה לממש את שאיפותיו שלו. הישיבה מתחרה בצבא ובהשפעתו, משמשת מסגרת לימוד לצעיר הלומד בה ואמורה לגונן על עולמו הרוחני ולחזקו. עם זאת, היא אינה שוללת את השירות בצה"ל. תפקידה בהקשר זה הוא לתווך בין החברה הדתית-לאומית לצבא כך שהאוכלוסייה שהיא מייצגת לא תיפגע מן השירות הצבאי.

מאמר זה ינתח את מסלול השילוב עצמו, את רעיונותיו ואת יעדיו. כמו כן הוא ינסה לבחון את מאפייניהם של הצעירים המגיעים ללמוד במסגרת השילוב, את גישת המסלול והרבנים העומדים בראשו לשירות הצבאי, ואת היחסים בין התלמידים לישיבה בזמן השירות בפועל. באופן זה ינסה המאמר לבדוק כיצד מתמודדת התוכנית עם הבעייתיות שהוצגה לעיל והאם היא מצליחה לשמור על האינטרסים של החברה שהיא מייצגת. המאמר אינו מתיימר להציג תמונה שלמה של כל הפתרונות האפשריים המוצעים כיום לדילמה הנדונה. מטרתו להציג תמונה עובדתית של הקיים כיום בתוכנית השילוב ולבחון את אופן יישומו של פתרון זה ואת מידת הצלחתו.

תוכנית השילוב – הפן הישיבתי

גיבוש התוכנית

כל צעירי תנועת הקיבוץ הדתי מחויבים לשרת שירות מלא בצה"ל ולהקדיש שנת שירות נוספת ('ש"ש') לפרויקט התנדבות מסוים, כנהוג בתנועה הקיבוצית כולה.⁵ בפרסום רשמי של הקיבוץ הדתי מודגש כי הוא 'מקפיד על מילוי חובותיו הלאומיות, וכל בניה [!] משרתים שירות צבאי מלא. מתוך אמונה שיש לקחת חלק מלא בבטחון המדינה [...]'.⁶ העיקרון המנחה הוא שעל כל בני הקיבוץ הדתי לשרת שירות מלא בצה"ל.⁷

4. לדיון על אודות יחסה של החברה הדתית-לאומית לשירות בצה"ל ולפטר הניתן לתלמידי ישיבות במסגרת 'תורתו אומנותו' ראו: 'כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, ירושלים תשנ"ד. בהקדמה לספרו דן כהן באופן מקיף בדרך שבה תופס הציבור הדתי-לאומי את השירות בצה"ל ובמשמעות הדתית והאזרחית שהוא מייחס להשתתפות בהגנה על המדינה.

5. כיום ניתן לבחור בין שנת השירות הנוספת ובין שנת לימודים בישיבת הקיבוץ הדתי לבנים או במדרשת הבנות בקיבוץ עין הנצי"ב. על הדילמה של הבנות העומדות לפני שירות צבאי ועל ההצדקה שנותן הקיבוץ הדתי לעצם השירות הצבאי של בנות שומרות מצוות בצבא ראו: 'כהן, גיוס בנות ושירות לאומי, הקיבוץ הדתי, [ח"מ] תשנ"ג (מהדורה שלישית מתוקנת).

6. הקיבוץ הדתי, הקדמה, <<http://virtual.co.il/travel/kibzdati/hebrew/intorh.htm>> 1998.

7. מ' ברילב, 'ישיבת "שילוב" כדפוס ייחודי של הקיבוץ הדתי', בתוך: 'דרור (עורך), החינוך הקיבוצי בסביבתו, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 112-113 [להלן: ברילב, 'ישיבת "שילוב"'].

בשנת 1974 פנו שלושה תלמידי כיתה י"ב מבית-הספר התיכון בקבוצת יבנה למזכירות הפעילה של הקיבוץ הדתי בבקשה לאפשר להם ללמוד במסגרת ישיבות ההסדר. יש לציין כי בני הקיבוץ הדתי שלמדו במסגרת התיכונית של הקיבוץ אינם רשאים ללמוד בישיבות ההסדר לפני שירותם, וזאת בשל זמן השירות המקוצר יותר של בני ההסדר.⁸ לעומת זאת, בן הקיבוץ הדתי שלמד במסגרת ישיבה תיכונית, מחוץ לקיבוץ הדתי, רשאי לבחור במסלול ההסדר. שלושת הצעירים נימקו את בקשתם בכך שלאחר השירות לא יוכלו עוד להקדיש את מלוא זמנם ללימוד תורה, ואילו כעת יש בידם זמן ויכולת לעשות זאת.⁹ לאחר דיונים ארוכים ולחצים מרובים אישרה המזכירות את הבקשה. ואולם, צה"ל סירב להיענות לבקשת השלושה מכיוון שלא למדו בישיבה תיכונית, ובאותה תקופה, במסגרת מערכת ההסכמים בין צה"ל לקיבוץ הדתי, לא ניתן היה לאפשר למי שאינו תלמיד בישיבה תיכונית ללמוד במסגרת ההסדר.¹⁰

מקרה זה העלה לסדר היום הקיבוצי את סוגיית לימוד התורה במקביל לשירות הצבאי. כאמור, הקיבוץ הדתי לא היה מעוניין שבניו ישרתו במסגרת ישיבות ההסדר, היות שמסגרת זו אינה מאפשרת שירות מלא בצבא¹¹ - דבר הנוגד את עקרונות היסוד שלו. עם זאת, ראשי הקיבוץ הדתי הבינו כי מדובר בבעיה שאין להתעלם ממנה, בייחוד לאור החשיבות שהוקנתה לחינוך התורני של בני הקיבוץ הדתי ולבניית הבסיס הרוחני של הדור הבא.¹² במאמציו למצוא פתרון לבעיה זו ניסה הקיבוץ הדתי לשלב בני כיתות י"ב בלימודים בישיבת הקיבוץ הדתי לפני שירותם, אך הניסיון לא עלה יפה. לבסוף, לאחר דרישות חוזרות ונשנות שהעלו בני כמה וכמה מחוזרים שביקשו להצטרף למסגרת ישיבות ההסדר בשל ההזדמנות ללמוד תורה, נאלץ הקיבוץ הדתי לגבש תוכנית חלופית להסדר - תוכנית שתהווה מסגרת לימוד ישיבתית אך תעלה בקנה אחד עם עקרונותיו של הקיבוץ הדתי, ובייחוד עם עקרון השירות המלא בצה"ל.¹³ כך נולד מסלול השילוב.

לכאורה מסתבר כי תוכנית השילוב צמחה מתוך כוונה, אך למעשה, רעיון 'תורה ועבודה', המהווה את אחד מעקרונות היסוד של הקיבוץ הדתי, הוא שחייב את גיבושה.¹⁴ רעיון השילוב

8. אלא במקרים יוצאים מן הכלל.

9. ברילב, 'ישיבת "שילוב"', עמ' 111.

10. שם, עמ' 112.

11. על מהלך השירות במסגרת ההסדר ראו: S. A. Cohen, 'The Hesder Yeshivot in Israel: A Church-State Military Arrangement', *Journal of Church and State*, 35, 1 (Winter 1993), pp. 116-118.

12. ברילב, 'ישיבת "שילוב"', עמ' 112.

13. ריאיונות עם שמעון הקשר, ממייסדי התוכנית (29.7.98), הרב דוד ביגמן, ראש ישיבת מעלה גלבוש (19.7.98), הרב עמית קולא, ראש ישיבת עין צורים (29.7.98) [להלן: הקשר, 29.7.98; ביגמן, 19.7.98; קולא, 29.7.98].

14. על הרעיונות 'תורה ועבודה' ו'תורה עם דרך ארץ' ועל יסודות הקיבוץ הדתי ראו: א' פישמן, *בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הדתי*, ירושלים 1990, ובעיקר פרק ב: 'תורה עם דרך ארץ',

בין תורה לעבודה וההכרה בחשיבותו של לימוד תורני מעמיק גם בחיי הקיבוץ, או בייחוד בחיי הקיבוץ, הצדיקו למעשה את כינונה של מערכת המשלבת בין העקרונות הללו. על-פי עדויותיהם של מייסדי התוכנית, 'השילוב' נוסד הן מסיבות אידאולוגיות של שילוב מבורך בין לימוד לשירות צבאי מלא, והן מסיבות חיצוניות שהניעו את התהליך.¹⁵ עם ייסוד התוכנית ניסו הוגיה לשלבה במסגרת ישיבות ההסדר דרך 'איגוד ישיבות ההסדר', שהוא מסגרת הגג של ישיבות אלה.¹⁶ ואולם, איגוד ישיבות ההסדר סירב לקבל אליו את ישיבת הקיבוץ הדתי, מכיוון שמסלול השילוב אינו נוהג על-פי דרכן של ישיבות ההסדר.¹⁷ לאחר הדחייה פנתה הישיבה ישירות לצבא כדי שזה יכיר בה כמסלול שירות עצמאי. הוסכם כי המסלול יאושר בתנאי שכל התלמידים יגויסו לחיל השריון.¹⁸ כמו כן הוגבל מספר הזכאים להצטרף למסלול ל-120 תלמידים חדשים בכל שנה למסגרת השילוב כולה.¹⁹ בקיץ 1985 נפתח המחזור הראשון של תוכנית השילוב בישיבת הקיבוץ הדתי בקיבוץ עין צורים. המסלול הוצג כתוכנית המאפשרת לצעיר ללמוד תורה ולשרת שירות צבאי מלא, והוצע לבני קיבוץ ולבני עיר כאחד. המידע על פתיחתו אף פורסם בעלון הקיבוץ הדתי, עמודים.²⁰ בפרסום נאמר כי תוכנית הלימודים תכלול, פרט ללימוד תורה שבעל-פה ובכתב, גם לימודי מחשבת ישראל והלכה, וכמו כן נושאים כמו דיני צבא ומלחמה ו'פיתוח המחשבה

- ופרק ג: 'הקיבוץ הדתי'. כאן המקום לציין כי בשל החשיבות שמקנה הקיבוץ הדתי ללימוד תורה הוקמה בשנת 1977 ישיבת הקיבוץ הדתי השוכנת כיום בקיבוץ עין צורים. גם הקמת הישיבה לוותה בוויכוח אידאולוגי חריף בתוך הקיבוץ הדתי. ראו: ש' הקשר, 'הישיבה', ביכורים, א (ניסן תשמ"ה), עמ' 3-5; הנ"ל, 'פרס על שם אגרסט ז"ל הוענק לישיבת הקיבוץ הדתי: מתוך דברים שנאמרו במעמד זה', עמודים, לט, ב (חשוון תשנ"א), עמ' 36-38; יונה בן-ששון, 'ישיבת הקיבוץ הדתי: אבי-טיפוס לישיבה בחברת תורה-ועבודה', ביכורים, א (ניסן תשמ"ה), עמ' 28-41.
15. על-פי הקשר, 29.7.98; ביגמן, 19.7.98; קולא, 29.7.98.
16. שילובה במסגרת זו היה חשוב בעיקר מבחינה ארגונית. האיגוד מטפל בקבלת פטור משירות למען התלמידים ובעברות כספיים, ולמעשה מהווה את הקשר המרכזי בין הצבא לבין הישיבות.
17. בר-לב, 'ישיבת "שילוב"', עמ' 116. כיום, הקשר בין ישיבת הקיבוץ הדתי לאיגוד ישיבות ההסדר הוא קורקטי בעיקרו. איגוד ישיבות ההסדר מופקד על מקצת הכספים הממשלתיים המיועדים לישיבה לצורך מימון תוכנית השילוב, ומכאן הקשר בין הגופים. כמו כן, תלמידים מחו"ל הבאים ללמוד בישיבת הקיבוץ הדתי נרשמים באיגוד ישיבות ההסדר. נראו שהיחסים תקינים אך קרירים, בשל הוויכוח האידאולוגי בין המסגרות והיחס השונה שלו הן זכות מצד הצבא (על-פי ריאיון עם המנהל האדמיניסטרטיבי ואחראי הצבא בעין צורים, מיכה רוזנטלר, 28.4.98 [להלן: רוזנטלר, 28.4.98]).
18. התניה זו נבעה משתי סיבות: ראשית, באותה תקופה ביקש צה"ל לחזק את חיל השריון, ושנית, בשל אופיו של השירות בחיל נוח לחלוק באופן המתאים למסלול השילוב (על-פי הקשר, 29.7.98, ורוזנטלר, 28.4.98). מאותן סיבות כווננו גם חיילי הסדר רבים לחיל זה. סיבה נוספת, לא רשמית, שציינו התלמידים היא שאחיו של אחד הרבנים בישיבה היה מפקד חטיבה 7 בשריון, והתיאום נעשה דרכו ובעידודו. עובדה זו לא צוינה בדבריהם של חברי סגל הישיבה.
19. על כך ראו פירוט בהמשך.
20. עמודים, לג, ה (שבט תשמ"ה), עמוד כריכה אחורי.

הדתית-ציונית'. עוד הודגש כי הלימודים מתקיימים בתנאי פנימייה מלאים, וכי במשך השירות ילווה את החיילים 'מורה בכיר מהישיבה'.²¹

בתקופה שלאחר ייסוד התוכנית נחלק המסלול לארבעה שלבים, כדלהלן: לאחר ההתחיילות שירתו התלמידים תשעה חודשים במסגרת של"ת (שירות ללא תשלום) - תקופה שבמהלכה למדו בישיבה. לאחר מכן התגייסו ושירתו בצבא במשך 15 חודשים, ולאחר מכן חזרו ללמוד בישיבה במשך 15 חודשים נוספים. בתום תקופה זו חזרו לשרת בצה"ל שירות פעיל שנמשך 21 חודשים, כדי להשלים את שלוש השנים של השירות הסדיר. הגוף שפיקח על המסלול וקיומו בינו לבין הצבא היה ועדת הביטחון של הקיבוץ הדתי, האחראית על כל תהליך גיוסם של בני הקיבוץ הדתי.

רבים מבני המחוזים הבוגרים בקיבוצים היססו ללכת לישיבת הקיבוץ הדתי. למרות הדרישה הגוברת והולכת לייסד תוכנית חלופית לישיבות ההסדר בלטה בקרב השכבה הבוגרת של בני הקיבוץ הדתי קבוצה גדולה של תלמידים שהתקשו לקבל את רעיון השילוב בין לימוד בישיבה ובין שירות מלא בצה"ל ומילוי חובותיהם כאזרחים במדינה.²² כך קרה שכבר במחזור השילוב הראשון²³ למדו גם בני מושבים וערים.²⁴ ואולם, אלה צורפו לתוכנית לא רק בשל אילוצים מספריים; ראשי התוכנית האמינו כי בני עיר שישולבו בתוכנית עשויים להיות מאגר כוח אדם לקיבוץ הדתי לאחר שחרורם מצה"ל, וגם 'שגרירים' של הרעיון הקיבוצי מחוצה לך.²⁵

עם התגבשותו של המסלול הוכנסו בו כמה שינויים מבניים וארגוניים. כיום שייכים בני השילוב למדור בני הישיבות (בני"ש) בצבא, בדומה לבני ההסדר, אך הקוד הצבאי שלהם שונה - כלומר, הצבא רואה בהם יחידה נפרדת ושונה. כמו כן, בניגוד לבני ההסדר, החותמים על הצהרת 'תורתו אומנותו'²⁶ כמו כל בן ישיבה חרדי ועוברים את תהליך החיול רק לאחר שנת לימוד בישיבה, בני השילוב אינם חותמים על הצהרה זו ומגיעים לישיבה לאחר שכבר עברו את תהליך החיול, כשהם בעלי מספר אישי ותעודת 'חוגר'.²⁷ צעד זה הוא סמלי במהותו,

21. שם. אמנם במציאות אין ליווי של מורה ספציפי, אולם הישיבה מקפידה להבהיר לתלמידים כי היא אינה נוטשת אותם בעת השירות. ראו להלן על שמירת הקשר עם התלמידים בזמן השירות.
22. גישה זו רווחה בקיבוץ הדתי במשך שנים רבות, וגרסה כי לימוד בישיבה אינו מצדיק את דחיית השירות הצבאי וכי רק לאחר מילוי החובות הלאומיים ניתן לפנות למימוש הצרכים הפרטיים. ראו מכתב בעילום שם העוסק בסוגיה זו: 'לבטים שלפני גיוס', עמודים, לג, ז (ניסן תשמ"ה), עמ' 245, ואת התגובה למכתב: ש' דוד, 'מכתב גלוי: למתלבט הצעיר לפני גיוס', עמודים, לג, ט (סיוון תשמ"ה), עמ' 296-297.
23. מחזורי השילוב אינם נקראים מחזוריים או 'שיעורים', כמו בישיבת הסדר, אלא מסומנים באות מן האלף-בית. המחזור הראשון הוא 'שילוב א', וכן הלאה. כל אחת משתי ישיבות הקיבוץ הדתי מנהלת ספירה שונה של מחזוריים. בשנת 1999 נפתח בעין צורים שילוב ט"ו ובמעלה גלבוע - שילוב ז'.
24. ראו נתונים בנספחים.
25. הקשר, 29.7.98; ביגמן, 19.7.98.
26. לנוסח ההצהרה ראו: כהן, גיוס כהלכה: על שחרור תלמידי ישיבות מצה"ל, עמ' 22.
27. הקשר, 29.7.98; ביגמן, 19.7.98.

אך חשוב מאוד אידאולוגית לרעיון השילוב. יש לציין כי בכך שונים בני השילוב גם מתלמידי המכינות הקדם-צבאיות, הדוחים אף הם את שירותם עד תום שנת לימודיהם ואינם נחשבים חיילים במהלכה (עד 1996 חתמו גם תלמידי המכינות הדתיות על הצהרת 'תורת אומנות', אולם כיום הם חותמים על בקשה לדחיית שירות השונה מהצהרה זו).

אם כן, בניגוד לתלמידי ההסדר ולתלמידי המכינות, תלמיד שילוב הלומד בישיבה הוא חייל לכל דבר - חייל המשרת במסגרת של"ת ואינו מקבל פטור משירות צבאי, ולו זמני, בשל היותו תלמיד. הישיבה מבדילה בין של"ת לשר"פ (שירות פעיל), כך שלמעשה, גם במונחי הישיבה התלמיד שייך לצבא במשך כל חמש שנות השירות. ההבחנה היחידה בין התקופות היא הגדרתה של האחת כשירות ללא תשלום (קרי לימוד בישיבה) ושל האחרת - כשירות פעיל ממש. השילוב מתנגד לשימוש בתלמוד תורה כתירוץ מוכר ומוצדק לדחיית השירות בצה"ל, ולכן תלמידיו נחשבים חיילים במשך כל תקופת השירות.

שינוי נוסף הוכנס במסלול בעקבות התקוממותם של תלמידים רבים נגד החובה לשרת בחיל השריון בלבד. בעקבות זאת נעשו מאמצים לאפשר לתלמידי התוכנית לשרת גם ביחידות אחרות. לאחר התדיינות עם הצבא הוסכם כי בני השילוב יוכלו לשרת גם ביחידות חי"ר וביחידות החטיבתיות (יח"ט).²⁸ בשנת לימודיהם הראשונה בישיבה מקבלים תלמידי הישיבה טופס המודפס במיוחד בעבורם, ובו הם מסמנים את עדיפויות השיבוץ בצה"ל. לא כל התפקידים פתוחים לפניהם,²⁹ אך אם יש בקשות מיוחדות להגיע ליחידות סגורות, הישיבה משתדלת להיענות להן, בגבולות האפשר.³⁰

נוסף על השינויים שחלו בתחום אחריות הפיקוח על המסלול ובאפשרויות השירות השתנתה גם דרך החלוקה של המסלול לתקופות. כיום מגיעים התלמידים המגויסים לישיבה לשל"ת של 12 חודשים. לאחר שנת הלימוד הם משרתים בצה"ל במשך 18 חודשים, חוזרים לישיבה ל-12 חודשי לימוד נוספים ולאחר מכן שבים לצבא ומשלימים את תקופת השירות הסדיר. את החזרה לישיבה לתקופת הלימוד השנייה ניתן לדחות עד שישה חודשים, כלומר - ניתן לשוב לישיבה לאחר 24 חודשי שירות. מרבית התלמידים הדוחים את חזרתם לישיבה עושים זאת מכיוון שהתזמון אינו נוח מבחינת המסלול שמתווה יחידתם הצבאית.³¹ לעומת זאת, תלמידים מסוימים מצליחים לשוב לישיבה מוקדם יותר, עוד בטרם הסתיימו 18 חודשי השירות הראשונים. כך, למשל, תלמידים האמורים לצאת לקורס קצינים או לקורס מיוחד אחר דוחים את יציאתם לקורס בשנה, שבים לישיבה, ובתום 12 חודשי הלימוד משלימים את חודשי השירות החסרים.

28. בלשון העם מכונות יחידות אלו 'יח"טיות', וגם 'יחידות מובחרות', 'חס"ע' (תה"ן [חיל הנדסה], סיירת עורב) ו'סירות'.

29. חיל התותחנים, למשל, סגור בפניהם באופן רשמי. על טופס העדיפויות ראו בהרחבה בהמשך.

30. רוזנטלר, 28.4.98.

31. שם. כך, למשל, דחו תלמידים רבים את הישיבה לישיבה משום שהיחידה שבה שירתו היתה אמורה לצאת ללבנון והם לא רצו לנטוש את חבריהם.

במסגרת ההסכמים בין ישיבת הקיבוץ הדתי לצבא, קצין בן השילוב ששהה 24 חודשים בישיבה משרת שישה חודשים בלבד כקצין בצבא קבע.³² תלמיד ששהה בישיבה פחות משמונה חודשים בתקופת הלימוד השנייה מחויב לעזוב את מסלול השילוב בהוראת הצבא. תנאי נוסף שהתנה צה"ל הוא שתלמיד היוצא לאחת היח"טיות לא ישוב בהכרח לתקופת הלימוד השנייה בישיבה. מכל התלמידים המגיעים ליחידות אלו בכל מחזור משתי הישיבות גם יחד, רק תלמיד בודד רשאי לחזור לישיבה לתקופת לימוד שנייה, וזאת רק לאחר 24 חודשי שירות. שאר התלמידים המשרתים ביח"טיות מחויבים לעזוב את מסלול השילוב.³³

מסגרת השירות בשריון היא הגמישה ביותר מבחינת מסלול השילוב, ומאפשרת חזרה נוחה יותר לישיבה.³⁴ חיל השריון הוא החיל המנוסה ביותר בקשרים עם תוכנית השילוב, וההסדרים בינו לבין התוכנית ממוסדים יותר. מבנה השירות בחיל ומערכת היחסים המובנית הם הגורמים העיקריים המאפשרים את שיבתם הנוחה של התלמידים לישיבה.³⁵ גם תלמידים המשרתים בחי"ר באחד הגדודים יכולים לחזור לישיבה בלא קשיים מיוחדים. תלמידים בעלי כושר לקוי ('כ"ל') יכולים לשרת בחיל המודיעין, או לחלופין - כחובשים עורפיים או כמש"קי דת,³⁶ וגם הם יכולים לשוב לתקופת לימוד שנייה בישיבה.

כיום פועלת תוכנית השילוב בשתי הישיבות של הקיבוץ הדתי.³⁷ בישיבה הוותיקה יותר, בקיבוץ עין צורים, נפתח בשנת הלימודים תשנ"ט המחזור ה-15, ואילו בשנייה, בקיבוץ מעלה גלבע, נפתח המחזור השביעי.

האידיאולוגיה שבבסיס תוכנית השילוב

כפי שראינו לעיל, מסלול השילוב מעמיד דרישות לא פשוטות לפני המצטרפים אליו. המסלול כולו אורך חמש שנים, לעומת שלוש שנות שירות החובה הרגיל; התוכנית דורשת מהתלמיד בוגר התיכון ללמוד לימודי קודש באופן מאומץ, בזמן שחבריו כבר החלו את שירותם הצבאי; לאחר תקופת הלימוד הצעיר מתגייס לתקופת שירות בצה"ל, לאחר מכן שב ללמוד בישיבה, ולבסוף משלים את שירות החובה בצה"ל³⁸ - מעברים המעמידים אותו באתגרים נפשיים לא

32. ש.ם.

33. ש.ם.

34. זאת לאחר השלמת הצמ"פ (צוות-מחלקה-פלוגה).

35. רוזנטלר, 28.4.98.

36. אופציה שרק מעטים מאוד מאמצים. רוזנטלר, 28.4.98.

37. בעבר, במקביל למחזורים ד'-ו' של עין צורים, ניסה מכון שלום הרטמן בירושלים לפתוח מסלול שילוב. נראו כי הקשר היחיד בין תוכנית זו לבין ישיבת הקיבוץ הדתי היה בתחום הצבא, שכן מכון הרטמן ניהל את מגעיו עם הצבא באמצעות ישיבת הקיבוץ הדתי. היוזמה היתה של מכון הרטמן, ונראו כי הקיבוץ הדתי חשש מהמוניטין הדתי של המכון ולכן לא עודד את הקשר. בסופו של דבר לא הצטרפו לתוכנית די תלמידים, ולאחר שני מחזורים היא בוטלה. המחזור השני נקלט בתום תקופת השירות הראשונה בישיבת מעלה גלבע (על-פי הקשר, 29.7.98, וביגמן, 19.7.98).

38. על החלוקה המדויקת לתקופות ראו בהרחבה בהמשך.

פשוטים; לבסוף, כאשר התלמיד משתחרר, הוא מגלה כי כל חבריו כבר המשיכו בחייהם ונמצאים בשלבים שונים, 'מתקדמים' יותר מן השלב שבו הוא נמצא. לכאורה, מצבם של תלמידי ישיבות ההסדר דומה; ואולם, למעשה, חיילי ההסדר נמצאים במסגרת ההסדר במהלך כל שירותם, ומרבית הזמן, ולעתים אף כולו, הם משרתים ביחד. זאת ועוד, את רוב תקופת השירות הם מבליים בתוך הישיבה, וכיום, לאחר השינויים בתוכנית, הם משרתים בצבא פרק זמן רצוף ואינם חוזרים אליו לשירות נוסף: לאחר תקופת הלימודים משרת התלמיד במשך תקופה שאינה עולה על 15 חודשים, ולאחר מכן שב לישיבה עד תום תקופת השירות. שיטה זו מקלה את המעברים הפסיכולוגיים בין שלב לשלב ומבהירה לצעיר היכן עליו למקד את תשומת לבו: בישיבה. ומה באשר לתלמידי המכינות? תלמיד מכינה קדם-צבאית מקדיש ללימודיו כשנה. עם גיוסו הוא עוזב רשמית את התוכנית ונמצא במעמד זהה למעמדו של כל חייל אחר בצה"ל. הוא אמנם נמצא 'בפיגור' של שנה, אך אין הדבר דומה למצבם של בני השילוב (ואף לא למצבם של בני ההסדר) עם שחרורם. ואכן, תנאיו של מסלול השילוב מרתיעים צעירים רבים, המעדיפים שלא להצטרף לתוכנית ובוחרים במסגרות לימוד אחרות - כאלה הדורשות מן הלומד בהן פחות אחריות ופחות השקעה של זמן. כמו כן, בין תלמידי השילוב יש כאלה שלאחר תקופת השירות הראשונה עוזבים את המסלול ואינם חוזרים לתקופת הלימוד השנייה.³⁹ מה היא, אם כן, מטרתו של המסלול הזה? נראה כי המטרה העיקרית של התוכנית היא לאפשר לצעיר מהזרם הציוני-דתי לשרת בצה"ל שירות מלא תוך כדי לימוד תורה. עם זאת, מן הבחינה הלימודית יש לישיבה מטרות נוספות, שאותן יש להבהיר כדי שניתן יהיה להבין טוב יותר את האידאולוגיה שבבסיס השילוב.

מטרת התוכנית מבחינה לימודית⁴⁰

מעצביה של תוכנית השילוב מגדירים את מטרתה בדרכים השונות זו מזו במידה ניכרת. יתרה מזאת, כאשר נשאלו ראשי הישיבה על אודות מטרת השילוב, הם לא ציינו כלל את העובדה שהתוכנית מאפשרת שילוב בין לימודי תורה לבין שירות צבאי. שניהם בחרו להתמקד במטרות הלימודיות של התוכנית (אם כי ייתכן שעשו זאת מכיוון שהמטרה הכללית היא כלי-כך ברורה ומובנת מאליה). ברובד המטרות הלימודיות מבחינים ראשי התוכנית בין מטרות השנה הראשונה ובין השאלה כיצד רצוי שייראה יוצא-שילוב לאחר שחרורו, בתום התוכנית. תקופת הלימוד

39. על כך ראו דיון בהמשך.

40. לצורך דיון במטרות תוכנית השילוב נשאלו ראשי הישיבות בעין צורים ובמעלה גלבע לדעותיהם, בהנחה שהשפעתם גדולה יותר מהשפעתם של שאר אנשי הסגל החינוכי. כמו כן נשאל לדעתו גם שמעון הקשר, שהוא מייסדי ישיבת הקיבוץ הדתי ועדיין מלמד בה (קולא, 29.7.98; הקשר, 29.7.98; ביגמן, 19.7.98). בניסיון להציג קו כללי אחיד השתדלתי לסכם מתוך דבריהם את המטרות הלימודיות של התוכנית. אין להסיק מכך שדעותיהם אחידות לחלוטין ושאין ביניהם מחלוקות. כל אחד מהם בחר להאיר ממדים אחרים של התוכנית, לפי ראות עיניו.

הראשונה אמורה להיות שלב ראשון בתהליך, שהרי הישיבה שואפת לכך שהצעיר ישוב ללמוד בה לאחר תקופת השירות הראשונה (אף שרבים אינם עושים זאת). כאמור, ההנחה הכוללת היא שלצבא יש השפעה שלילית על התלמידים ('הצבא משחית את הנוער'⁴¹). לפיכך, מטרתה העיקרית של השנה הראשונה היא להכין את הצעיר לקראת השירות מבחינה תורנית ומבחינת יכולתו לתקשר עם העולם החילוני, וכך למזער את 'הנזק' שהצבא עשוי להסב, תוך כדי הנחת יסודות ללימוד שיבוא לאחר תקופת השירות הראשונה.⁴² ההכנה לשירות מתבטאת בשילוב דגשים 'מעשיים' יותר בלימודי השנה הראשונה, כגון שיעורים בדיני צבא ומלחמה ודיונים בסוגיות מוסריות שעשויות לעלות במשך השירות.⁴³ עם זאת, ראשי התוכנית מדגישים כי הישיבה אינה מכינה קדם-צבאית. מטרתה ללמד תורה ולא להכין את הצעירים לצבא, והגיוס אינו נתפס כתאריך יעד שלקראתו יש להכין את הצעירים.⁴⁴ מבחינה זו, תפיסתה הכוללת של תוכנית השילוב דומה מאוד לתפיסת הישיבה הליטאית הקלאסית, וקרובה להשקפת העולם של ישיבות ההסדר - המתמקדות בלימודים - ולא לזו של המכינות הקדם-צבאיות.⁴⁵ קשה לחלץ מראשי התוכנית אמירה חד-משמעית באשר למטרת העל שלה. נראה כי את מטרותיה ניתן להגדיר בשתי רמות: ברמה האחת, הישיבה שואפת להכשיר את התלמידים ולהפכם לצעירים בעלי השכלה תורנית ויכולת ללמוד ולהתמודד עם מגוון נושאים הלכתיים-תורניים - צעירים שעולם ההלכה יקר ללבם, והם מחויבים למסורת ועם זאת מתאפיינים בערנות חברתית ומכירים בחשיבותה של המדינה.⁴⁶ כלומר, ברמה זו מטרת התוכנית היא להפוך את הצעירים לחברים פעילים בקהילה הדתית-לאומית. ברמה השנייה מטרתה להפוך את בוגרי השילוב, או לפחות את חלקם, ל'תלמידי חכמים מיוחדים'⁴⁷ - תלמידים בעלי חשיבה דינמית ויכולת להתבונן במציאות ולהתמודד איתה בדרכם של תלמידי חכמים. דרך זו כוללת יכולת התמודדות לימודית-אינטלקטואלית עם תנ"ך, גמרא ופוסקים בכל שיטות הלימוד, ובכלל זה גם בשיטות של פוסט-מודרניזם וספרות יפה. כמו כן יש ציפייה שהתלמידים ירכשו

41. הקשר, 29.7.98.

42. ביגמן, 19.7.98, קולא, 29.7.98.

43. כגון היחס לגוי.

44. קולא, 28.7.98.

45. מעניין לציין כי רבים מבני הקיבוץ הדתי דווקא מעוניינים ללמוד במסגרת שמטרתה המוצהרת להכין את התלמידים לקראת השירות מבחינה דתית, ובוחרים להצטרף למכינות הקדם-צבאיות. כך טוען שמעון הקשר (28.7.98). אולם הוא סבור כי רוב המכינות (אם כי לא כולן) מהוות פתרון קל יותר, שכן אינן מעמיקות בלימודים מבחינה תורנית. זאת ועוד, חברי הסגל במכינות באים על-פי-רוב מרקע של שירות קרבי בצה"ל, וגם עובדה זו מושכת את התלמידים. עם זאת, הן הרב קולא והן הרב ביגמן הדגישו כי אין רע במכינות וכי כבודן במקומן מונח. לדבריהם, הן חשובות משום שהן מספקות לצעירים שאינם בעלי רצון או יכולת ללמוד במתכונת השילוב אפשרות בחירה בתוכנית שבמסגרתה הם מצליחים ללמוד בישיבה ולהפיק ממנה תועלת לימודית וחינוכית.

46. הקשר, 28.7.98; קולא, 28.7.98. נראה כי מטרתה העל משתנה מעט בין הישיבות, בהתאם לתפיסתם של ראשי הישיבה. ביגמן, 19.7.98.

47. ביגמן, 19.7.98.

כישורי יצירתיות בלימודי התורה, בהנחה שמי שיצירתי בעולם התורה יהיה יצירתי גם בחייו.⁴⁸ השאיפה היא שהתלמידים יהיו נאמנים להלכה מתוך פתיחות ושיוכלו להעביר לחברה כולה את המסרים שקיבלו מתוך תלמודם.⁴⁹ ברמה זו, מטרת התוכנית היא להפוך את הצעירים למנהיגים בקהילה שאליה הם משתייכים.

את המטרות האלה מנסה הישיבה להשיג בעיקר באמצעות חומר הלימוד וחשיפת התלמידים לדרכי הלימוד השונות, וגם באמצעות פעילויות שאינן בהכרח לימודיות. זאת ועוד, התוכנית אינה מנסה לכפות קו אחיד על המורים בישיבה או להסתיר מהתלמידים חילוקי דעות הנוגעים לנושאים הלכתיים או לגישות לימוד.⁵⁰ לעומת זאת נעשה ניסיון מודע לגוון את נושאי הלימוד ואת תוכנית הלימודים בישיבה. ניתן למצוא כאן שיעורים במקרא, במחשבת ישראל ובספרות המדרש, שיעורים במשנת הרמב"ם בראי הגותו של ישעיהו ליבוביץ', ונושאי לימוד כמו חסידות, תולדות הספרות, ביקורת המקרא, סוגיות תורה ומדע ועוד נושאים שאינם מקובלים בישיבות הקלאסיות, המתמקדות באופן כמעט בלעדי בלימודי גמרא.⁵¹ כפי שמציין הרב ביגמן, 'הטענה שלנו היא שאין לבחון את תורתנו בעיניים צרות של אסכולה ספציפית. כל קושיה מוצאת את פתרונה במכלול הרחב של הספרות התורנית על כל גווניה. [...] התלמיד נוכח לדעת שיש סוגים שונים של אמת [...] בדרך זו אנו מקווים להחזיר עטרה ליושנה. במקום להציב שלטים אדומים ניתן ביטוי למחשבות הכמוסות ולקושיות החמורות ביותר, לשם שמים'.⁵² במילים אחרות, התלמידים אמורים להבין כי לכל שאלה פתרונות שונים, שאליהם ניתן להגיע בעזרת מגוון כלים, וכי מותר לשאול שאלות 'מתוך הלימוד האמיתי [...] כחלק מהבנייה העצמית'.⁵³ תקוותו של הסגל היא שהלימודים יהיו בעלי השפעה לטווח הארוך, ושהדיה של תקופת הלימוד בישיבה ימשיכו להישמע באוזני הבוגר במשך כל חייו.⁵⁴

הסגל

הסגל ממלא תפקיד חשוב מאוד בעיצוב האווירה בישיבה. בראש כל אחת מהישיבות עומד ראש ישיבה. ראש הישיבה אינו בעל מעמד של 'שליט יחיד' - בשתי הישיבות ניכרת השפעתם של שאר חברי הסגל - אך הוא העומד בראש הישיבה מבחינה פורמלית. בראש ישיבת עין צורים עומד הרב עמית קולא,⁵⁵ ובראש ישיבת מעלה גלבע - הרב דוד ביגמן. בישיבת מעלה גלבע מכהנים שני רבנים מרכזיים (ר"מים) נוספים: הרב יהודה גלעד והרב שמואל ריינר. מעמדם אינו זהה לזה של ראש הישיבה, אך השפעתם רבה ביותר. מלבד הר"מים האלה מכהן

48. שם.

49. קולא, 28.7.98.

50. קולא, 28.7.98; ביגמן, 19.7.98.

51. לפי מערכת הלימודים בישיבת הקיבוץ הדתי, עין צורים 1998.

52. הרב ד' ביגמן, 'עשור ל"שילוב', עמודים, 9, 588 (תמוז תשנ"ה), עמ' 258-259.

53. נילי בן ארי, 'האם הוסיפו צבע חדש?', עמודים, 8, 576 (סיוון תשנ"ד), עמ' 231.

54. ביגמן, 19.7.98.

55. בשנת 2000 התחלף ראש הישיבה בעין צורים. כיום מכהן הרב יואל בן-נרן כראש הישיבה.

בשתי הישיבות אחראי צבא ראשי.⁵⁶ בכל ישיבה יש גם מנהל אדמיניסטרטיבי (האחראי לעניינים המנהלתיים), מזכירה ואם-בית. לבני המחזורים הצעירים בתוכנית השילוב ('השילוב הצעיר') יש על-פירוב מדריך בוגר יותר.

בשתי הישיבות אין תנאי קבלה רשמיים לסגל הישיבה, אך שתיהן מעמידות תנאים מסוימים להצטרפות לסגל (אם כי אלה אינם זהים לגמרי בשתי הישיבות). ככלל, המכהן כר"מ בישיבה אמור להזדהות עם רוח המקום, כלומר - עם רעיון השילוב בין תורה לעבודה ועם הפתיחות בנושאי לימוד ובדרכי הוראה. עליו להיות ירא שמים ותלמיד חכם, בעל יכולת הוראה ותקשורת ובעל אופקים רחבים.⁵⁷ ישיבת מעלה גלבוע מקפידה בנושא השירות הצבאי, ואינה מקבלת לסגל אדם שלא שירת לכל הפחות בישיבת הסדר ושאינו שולח את בנו לצבא - לפחות במסגרת ישיבות ההסדר.⁵⁸ בעין צורים אין מקפידים בעניין זה, אך מקנים חשיבות רבה להזדהות מינימלית של המורה עם רעיון השילוב בין שירות מלא ללימודים בישיבה, ליכולתו של המורה לעבוד בצוות ולמוכנותו לשמוע שאלות ולא להירתע מהן.⁵⁹ כלומר, הדרישות מתמקדות בעיקר בפתיחותו המחשבתית של המצטרף לסגל.

תפקיד נוסף שקיים בישיבת מעלה גלבוע (אך לא בעין צורים) הוא זה של 'המשגיח' (כיום מכהן בתפקיד זה הרב דן האוזר). המושג 'משגיח' מוכר מן הישיבות המסורתיות, אולם תפקידו כאן אינו דומה לזה של המשגיח המסורתי. בישיבות הליטאיות המסורתיות היה המשגיח מעין 'שוטר' או 'מרגל'⁶⁰ שהשגיח על התלמידים, על מעשיהם ועל רמתם הרוחנית-אמונית. כיום יש ישיבות הסדר מסוימות שבהן פועל משגיח.⁶¹ תפקידו הוא מעין עירוב בין 'שיטור' להשגחה אישית: הוא אמור לדאוג לכך שהתלמידים יגיעו ללימודים בבית-המדרש ולתפילות, שלא יתבטלו מתורתם ושהופעתם החיצונית תהיה כזאת ההולמת בחור 'בן-תורה', ובהיבט עליו לענות על שאלות בנושאי אמונה ולעתים גם בנושאי לימוד ולטפל בבעיות אישיות.⁶² פעמים רבות המשגיח הוא המשבץ את הלומדים הצעירים יותר לסדר ערב עם חברותא בוגרת וקובע את סדרי הישיבה בבית-המדרש.

נראה כי המשגיח במעלה גלבוע אימץ לעצמו את פן ההשגחה האישית, ואילו תפקידי ה'שיטור' התפלגו בין אישים שונים בישיבה. על המשגיח להיות נוכח בבית-המדרש, לשוחח

56. על תפקיד אחראי צבא ראו הרחבה בהמשך.

57. ביגמן, 19.7.98, קולא, 28.7.98.

58. ביגמן, 19.7.98.

59. קולא, 28.7.98, ביגמן, 19.7.98.

60. לעתים גם כונה כך ממש בפי התלמידים! ראו: ש' שטמפפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 136.

61. בישיבת ההסדר 'הר עציון' שבאלון שבות, למשל, יש שני משגיחים.

62. על-פי שיחות עם תלמידי ישיבות הסדר. עם זאת, יש תלמידים המעידים כי תיאור זה נכון כשמדובר בישיבות הקלאסיות, אך בישיבות ההסדר המשגיח אינו למדן כלל ועיקר. סיפור אחד המדגים עניין זה הוא סיפור על ישיבת הסדר מבוססת שבה שאל המשגיח את אחד התלמידים: 'מה יהיה אתך? אתה לא לומד, לא קם לתפילות, מה יצא ממך?', והתלמיד ענה: 'משגיח'.

עם התלמידים ולענות על שאלות בנושאי גמרא או אמונה. כמו כן הוא האחראי לשיבוץ הולמדים בחברותא ולקביעת מקום ישיבתם בבית-המדרש. ניתן לגשת אליו גם כשמתעוררות שאלות או בעיות אישיות או לפנות אליו בבקשה ללמוד עמו בחברותא.⁶³ נוסף על אלה המשגיח גם מלמד שיעור קבוע.⁶⁴ לאחרונה קיבל על עצמו המשגיח במעלה גלבוש גם את משימת ארגון של חוגים יצירתיים לתלמידים (עיסוק זה עדיין חדש ויש להמתין ולראות כיצד יתפתח תחום אחריות זה בעתיד). באשר להשגחה על ההופעה החיצונית - לכך אחראים כל חברי הצוות, ולא רק המשגיח.⁶⁵ מכל מקום, נראה כי אופי התפקיד נובע מאופי האדם המכהן בו, ואדם אחר עשוי לשנות את מהותו.

כאמור, בעין צורים אין משגיח, אך התלמידים נדרשים להקפיד על הגעה לתפילה ול'סדרים'. את בני 'השילוב הצעיר' מלווה בשנה הראשונה מנצח, שתפקידו לדאוג להשכמתם בזמן ולהעניק להם תשומת לב. על בעיות בהשכמה או על היעדרות מבית-המדרש עשוי להעיר לתלמיד הר"מ. באשר להופעה החיצונית - התלמידים עצמם, בעיקר בני השילוב הבוגר, רואים לנכון להעיר על הופעה בלתי נאותה בבית-המדרש (הופעה במכנסים קצרים, למשל). גם אס-הבית (בעין צורים) עשויה להעיר על הופעה בלתי נאותה ועל התבטלות מלימוד ותפילה, ובנסיבות חמורות מעיר לתלמיד ראש הישיבה עצמו. באופן עקרוני שורר יחס חברי מאוד בין הר"מים לתלמידים, עד כדי כך שלעתים התלמידים מנצלים זאת לרעה.⁶⁶ אמנם כל ר"מ מתנהג כראות עיניו, אך ככלל מעודדת הישיבה יחסים קרובים ו'שבירת מחיצות'.⁶⁷

מלבד חברי הצוות שנזכרו כאן מכהנות בכל אחת מן הישיבות אס-בית ומזכירה. במעלה גלבוש אס-הבית, רותי גנגר, ממלאת גם את תפקיד המזכירה. בעין צורים מדובר בשני תפקידים נפרדים. המזכירה מטפלת בעניינים הביורוקרטיים: רישום, גביית שכר הלימוד, הוצאת אישורים וכיוצא באלה. אס-הבית, אסתר רכטשפנר, בהגדרתה הרשמית אחראית לענייני מנהלה, סדר וניקיון,⁶⁸ אך בפועל התרחב תפקידה, וכפי שמגדירים זאת הר"מים, היא מהווה את 'היחס האנושי בהוויה האינטלקטואלית'.⁶⁹ ואכן, משיחה עמה עולה כי היא מגלה

63. מתוך שיחות עם תלמידים בישיבה. תלמיד אחד גרס כי ניתן לומר שהמשגיח הוא מעין 'פסיכולוג', אך הרושם הכללי הוא שתפקידו אינו מוגדר כל צורך.

64. המשגיח הנוכחי לימד שיעורים בנושאי אמונה. ככלל יתר השיעורים, גם בשיעור זה אין חובת נוכחות.

65. הרב ביגמן טוען כי במעלה גלבוש מקפידים על אורך השיעור ועל לבוש נאות יותר מאשר בעין צורים (ביגמן, 19.7.98). ואולם, בניגוד לאמירה זו של ראש הישיבה, תלמידים במעלה גלבוש מעידים כי לא העירו להם על אורך שיעור או על סגנון הלבוש. כאן המקום לציין כי תלמידי השילוב הצעיר בשתי הישיבות נוטים לגדל שיעור עד לפני השירות הפעיל הראשון.

66. קולא, 28.7.98.

67. הרב קולא מציין כי היחס הבלתי פורמלי בין המורים לתלמידים גורר מדי פעם תלונות מצד הורי התלמידים, הסבורים כי הישיבה אינה מטילה את מרותה במידה מספקת ואינה מפגינה את סמכותה כלפי התלמידים

(שם)

70. שם.

71. שם.

אכפתיות רבה כלפי התלמידים, שאותם היא מכנה 'הבנים שלי'. המשימות שהיא מקבלת על עצמה, כגון טיפול בתלמידים החולים, הן מעין ניסיון למלא את מקום אמו של הצעיר בן ה-18, הרחוק מביטו. היא גם מכירה את ההווי שמחוץ לכותלי בית-המדרש ויודעת מה קורה בפנימיות. נוסף על כך היא דואגת לשמור על קשר עם התלמידים לאחר יציאתם לתקופת השירות הראשונה וגם לאחר שעזבו את התוכנית בכלל, ולעתים היא מהווה את ערוץ התקשורת היחיד בין הישיבה לצעיר. בדף הקשר שנשלח לתלמידים המשרתים בצבא פעם בשבועיים (שילובן)⁷⁰ יש מדור הנקרא 'מכתב מאסתר', ובו היא מספרת על דברים שהתחדשו בישיבה מחוץ לבית-המדרש. תלמידים מעידים כי פעמים רבות מכתב זה הוא הסעיף היחיד בעלון שבו הם מעיינים. אסתר גם שומרת על קשר עם משפחותיהם של חילי הישיבה.⁷¹ תפקיד נוסף שהיא מקבלת על עצמה - תפקיד מפתיע במקצת, בהתחשב בהיותה אישה במוסד גברי במובהק - הוא להעיר לתלמידים בנסיבות מסוימות על היעדרותם מתפילות או על התבטלות מתורתם,⁷² והיא אף מקרה שבו מצאה לנכון להעיר לתלמיד שלא מילא את חובת שירותו למדינה.⁷³

מעורבותה של אסתר הבית בנעשה בישיבה באה לידי ביטוי גם במידע שיש בידה על אודות בוגרי הישיבות. רישומם של התלמידים הבוגרים ושל פרטי מידע כגון מקום מגוריהם, מקום שירותם הצבאי וכיוצא באלה אינו מדויק ואינו מתועד במלואו, ואסתר הבית היא המצויה בכל הפרטים הללו. הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בישיבת עין צורים, בייחוד בכל הנוגע לשני מחזורי השילוב הראשונים. אסתר הבית, אסתר רכטשפנר, מתפקדת כארכיון בעל-פה ויודעת על מרבית התלמידים שלמדו במחזוריים אלו פרטים החסרים במחשב הישיבה.

במסגרת תפקידיה של המזכירה ואסתר הבית במעלה גלבוש נכללת גם האחריות לענייני מנהלה, סדר וניקיון (נקיון הדירות, טיפול בתיקונים הנדרשים בהן ודאגה לארוחות בימי שבת בישיבה). כמו כן אחראית אסתר הבית לקשר בין הישיבה לקיבוץ. במעלה גלבוש הקשר בין התלמידים לקיבוץ הדוק יותר מאשר בעין צורים, ומכאן חשיבותו של התפקיד.⁷⁴ נוסף על כך דואגת אסתר הבית לתלמידים שאינם חשים בטוב ויוצאת לבקר את התלמידים המשרתים בצבא.⁷⁵ הן היא והן ראש הישיבה רואים בתפקידה ביטוי ליחס האנושי יותר מחוץ לתחום בית-המדרש (דבר המתבטא בכינויה - 'הנחמדה'). לדבריה, יש קושי רב במילוי שני התפקידים

70. על שילובן ותוכנו ראו להלן בפרק 'השירות הצבאי', בסעיף על שמירת הקשר עם התלמידים בזמן השירות.

71. שתי הישיבות מקפידות לשמור על קשר עם משפחות החללים הרוצות בכך.

72. אחד התלמידים העיר במהלך שיחה אתו כי אסתר הבית, אסתר, היא בעצם המשגיח בישיבה.

73. לתלמיד זה היו בעיות רפואיות שבעטיין השתחרר מצה"ל. אסתר התרעמה עליו על שלא השתדל יותר, ועל כך שלאחר שחרורו לא התנדב לשירות לאומי כלשהו. שיחה עם אסתר רכטשפנר, 28.4.98 [להלן: שיחה עם אסתר, 28.4.98].

74. קשר זה מתבטא בדרכים שונות. כך, למשל, תלמידים המעוניינים בכך יוצרים קשר עם 'משפחה מאמצת' בקיבוץ, אחרים מדריכים בסניף 'בני עקיבא' בקיבוץ, ועוד.

75. שיחה עם רוני גנגר, 19.7.98 [להלן: שיחה עם רוני, 19.7.98].

- מזכירה ואם-בית, ובשל עומס העבודה היא אמורה להסתייע בתלמידים מן הישיבה. אותם תלמידים, המקבלים פטור משכר לימוד או הקלות בשכר הלימוד בשל אילוצים כלכליים, אמורים לסבסד את עצמם בסיוע לאם הבית ומכונים בישיבה 'צוות רותי'.⁷⁶ עם זאת, אם-הבית בדרך-כלל נמנעת מלבקש את עזרתם ולפיכך נושאת בנטל התפקיד לבדה.⁷⁷ משיחה עם רותי נגנר עולה דאגתה הכנה לשלום התלמידים ותחושת הקרבה אליהם. גם היא יודעת להשלים עליהם פרטים שאינם מצויים במחשב הישיבה (אם כי הצורך בכך מועט, שכן הישיבה צעירה יחסית והמעקב אחר הלומדים בה מדויק יותר). כמו כן היא משמשת אוזן קשבת לתלמידים הנתקלים בבעיות אדמיניסטרטיביות, לתלמידים עם בעיות אישיות או לאלה הזקוקים לסיוע בבעיות שאינן קשורות ללימודים, כגון בעיות בריאותיות וכיוצא בהן. פונקציה זו של אם-הבית לא קיימת, למיטב ידיעתי, בשום מסגרת ישיבתית בוגרת אחרת.⁷⁸ בישיבות הסדר יש מזכירות, אולם ברוב ענייני המנהלה מטפלים הגברים.⁷⁹ ייתכן שמקור התפקיד דווקא בהוויה הקיבוצית, שבה מוכר תפקיד אם-הבית בבתי-הילדים. כפי שראינו, תפקידה של אם-הבית בישיבות השילוב הוגדר פורמלית כתפקיד שאינו קשור כלל להוויה הישיבתית. רשמית אחראית אם-הבית לעניינים המנהלתיים, כמו שמירה על סדר וניקיון. עם זאת - אולי בשל האווירה הקיבוצית, וודאי בזכות אישיותן של שתי הנשים - התוספו לתפקיד סמכויות נוספות והוא קיבל גוון אחר. שתי הנשים קיבלו על עצמן תפקיד של אם בהיעדרן של אמות התלמידים, ושתיהן חשות אחריות כלפי הלומדים במקביל למילוי חובותיהן הפורמליות. הרבנים בישיבה רואים חשיבות בהיותן סמכות חיצונית לבית-המדרש, ונראה כי אף הלומדים מכירים בחשיבותן ומכבדים אותן בהתאם.⁸⁰ ברור ששתיהן אוהבות מאוד את הצעירים ומשתדלות לעזור להם בדרך שנראית להן נכונה ביותר. עם זאת, כל אחת עיצבה את תפקידה ואת מערכת היחסים שלה עם הלומדים בהתאם לאישיותה, ומכאן נובעים ההבדלים בין תפקידיהן.

חבר נוסף בסגל הישיבה הוא 'אחראי הצבא'. במעלה גלבוע מכהן בתפקיד זה הרב שמואל ריינר, אחד משלושת הרבנים המרכזיים בישיבה. בעין צורים ממלא את התפקיד המנהל האדמיניסטרטיבי של הישיבה, מיכה רוזנטלר. מופקד הוא האחראי על ענייני הצבא של כל תוכנית השילוב. הוא המתווך בין הצבא לבין הישיבה, אחראי לשיבוצי התלמידים בצבא ועוקב אחריהם במהלך השירות. אליו פונים התלמידים במקרה שמתעוררות בעיות מיוחדות

76. שכר הלימוד עומד על 700 ש"ח לחודש. נוסף על כך מקבלת הישיבה כספים ממשדד הביטחון וממשדד האוצר וגם תרומות.

77. שיחה עם רותי, 19.7.98.

78. בישיבות תיכוניות בעלות פנימייה, כגון 'נווה שמואל' שבאפרת, יש אם-בית, אך במסגרות אלו הקשר בין התלמידים לאם-הבית שונה.

79. עליפי שיחות עם תלמידי ישיבות הסדר.

80. גם כאשר נשמעות תלונות על התערבות יתר של אם-הבית, הנימה העולה מהן מזכירה את נימת תלונותי של ילד על התערבות הוריו.

ה'שילוב': בין דת למדינה

או בקשות בנוגע לשיבוץ. עם זאת, כל אחראי צבא מטפל רשמית בתלמידי הישיבה שלו. לפגישות עם רשויות הצבא מגיעים שני האחראים, והשיבוצים לשירות נקבעים גם הם במשותף.

סדרי הלימודים

במשך שנת הלימודים לומדים בישיבה שני מחזורים: 'השילוב הצעיר', הכולל את התלמידים העומדים לפני שירות, ו'השילוב הבוגר', שבו לומדים אלה שסיימו את תקופת השירות הראשונה. יום הלימודים נפתח בסביבות השעה 06:30 בתפילה, ומסתיים באופן רשמי ב-22:30. במהלך היום יוצאים התלמידים להפסקות לצורך תפילות וארוחות. כמו כן מתקיימים בכל יום שני 'סדרים' - סדר בוקר וסדר ערב - על-פי הדגם הישיבתי הקלאסי.⁸¹ הלימודים מתקיימים הן במסגרת שיעורים פרונטליים רשמיים והן במסגרת 'חוגים' לקבוצות קטנות בהנחיית אחד הרבנים. המגמה המרכזית בשיעורים היא להביא את התלמיד לנהל 'דו-שיח' עם חומר הלימוד. הצוות מעודד את התלמידים לשאול שאלות, ויש רצון לענות על צורכיהם ועל בקשותיהם.⁸² פעם בשבוע (לרוב ביום שלישי) מתקיים שיעור כללי שבו משתתפים כל התלמידים. השיעור הכללי הוא אלמנט מוכר בישיבות הליטאיות, וקיים כיום גם בישיבות ההסדר. באלה ובאלה מעביר את השיעור ראש הישיבה. בישיבה בעין צורים מעבירים אותו לסירוגין ראש הישיבה, הרב עמית קולא, ואנשי סגל ההוראה האחרים, ונוכחים בו פרט לתלמידים גם מורים נוספים, שתפקידם להעיר הערות ולהאיר צדדים אחרים בדיון.⁸³ בישיבת מעלה גלבוע מתחלפים בהעברת השיעור הכללי שלושת הרבנים המרכזיים בישיבה: ראש הישיבה, הרב ביגמן, הרב יהודה גלעד והרב שמואל ריינר.

נוסף על הלימודים מתקיימות בישיבה פעילויות חינוכיות לא פורמליות. בעין צורים מתכנסים התלמידים והמורים פעם בחודש לערב 'שואלים ודורשים'. במהלך הערב מועלה לדיון נושא אקטואלי בפני פנל של ר"מים ולעתים גם של אישים המגיעים מחוץ לישיבה. התלמידים ושאר אנשי הסגל משתתפים בדיון ושואלים שאלות. מטרתו של כינוס זה היא להביא נושאים מעניינים שברומו של עולם לדיון בתוך בית-המדרש.⁸⁴ בישיבת מעלה גלבוע נערכות פעם בשבוע שיחות לכל אחד מהשילובים הנוכחים בישיבה. השיחה, שאותה מנהל הרב ביגמן, עוסקת במגוון נושאים, ולעתים אף בנושא שהתלמידים בחרו. מעת לעת נערך 'כינוס' - לאו דווקא בנוכחות רבנים - ובו דנים בבעיות הקשורות בישיבה ובדמותה. במהלך שנת הלימודים

81. יש ימים שבהם מתקיימים שלושה סדרים - שניים בבוקר ואחד בערב. במקרה זה, אחד מסדרי הלימוד בבוקר מוקדש להלכה ולא לגמרא.

82. לדוגמה, אם יש ביקוש לשיעור בנושא מסוים, נעשה ניסיון לקיימו (ביגמן, 19.7.98, קולא, 28.7.98).

83. הקשר, 28.7.98.

84. במסגרת זו הועלו לדיון נושאים כגון יחס להומוסקסואלים, גיור קונסרבטיבי ורפורמי, דרכה של הישיבה, ועוד (קולא, 28.7.98).

1999 נערך במעלה גלבוע פורום במתכונת דומה לזו של 'ערב שואלים ודורשים', שנקרא 'פנל' - אם כי כאן נמנו כל הדוברים עם סגל הישיבה.⁸⁵

פעם בשנה יוצאת כל אחת מהישיבות לטיול. בפורים, בחנוכה ובט"ו בשבט התלמידים מארגנים מסיבות. לעתים מתקיימת פעילות מחוץ לישיבה, כגון 'מלווה מלכה' בירושלים. לפעילויות אלו מוזמנים גם התלמידים המשרתים בצבא. ביום כיפור ובשבועות מוזמנים לישיבה כל הבוגרים והתלמידים הנמצאים בשירות פעיל. בחגים אלה רבים מגיעים לישיבה להתפלל וללמוד במקום לשוב למשפחותיהם.⁸⁶ נוסף על אלה מארגנת הישיבה במשך השנה כנסים של ה'שילובים' הבוגרים ('שבתות מחזור'), ושבת הורים, שמוזמנים אליה הורי התלמידים הלומדים בה בפועל.⁸⁷

הלימודים בישיבת הקיבוץ הדתי מחולקים לשלוש תקופות הלימוד המסורתיות הנהוגות גם במרבית ישיבות ההסדר.⁸⁸ בכל שבוע מתקיימים הלימודים מיום ראשון ועד יום שישי בבוקר. פעם בשבועיים יוצאים התלמידים לבלות את השבת בחיק משפחותיהם. בראש השנה, ביום כיפור ובשבועות נמצאים התלמידים בישיבה. בשאר החגים הם חופשיים לשוב למשפחותיהם. התלמידים אינם חייבים להיות נוכחים בשיעורים, ורבים בוררים להם את השיעורים הרצויים להם ממערכת השעות. בין התלמידים שאינם נכנסים לשיעורים יש הלומדים נושא מסוים, כגון תנ"ך, בלימוד עצמאי, ביחידות או בחברותא. אחרים מנצלים זמן זה לעיסוקים 'לא-ישיבתיים', כגון שחייה בכ"ה, קריאת ספרים ושינה. כל עוד התלמיד אינו מגזים בעיסוקים 'לא-ישיבתיים' אלו ומשקיע את עיקר זמנו בלימודים ממש, אין מעירים לו על כך באופן בוטה.⁸⁹

השיעורים עצמם מגוונים מבחינת נושאייהם. לצד לימודים מסורתיים, כגון לימוד מסכתות בבקיות ובעיון, מתקיימים שיעורים בלימודי קודש פחות מקובלים בעולם הישיבתי, כגון לימודי מקרא, ספרות השו"ת ומדרשים, ואף בנושאים מקובלים עוד פחות, כגון חסידות,

85. נוסף על הפעילויות הללו, בסוף שנת הלימודים תשנ"ט נעשה בישיבת מעלה גלבוע ניסיון לארגן חוגים יצירתיים. החוג שהתקיים היה חוג ציור, והאחראי לארגונו היה המשגיח. התלמידים שביקשו להשתתף בחוג נדרשו לשלם סכום סמלי, והישיבה סבסדה את היתרה. לאור ההצלחה יתקיימו ככל הנראה חוגים נוספים בשנים הבאות.

86. בישיבת עין צורים, תלמידים הנמצאים בשלב מתקדם של השירות הפעיל (בעיקר כאלה העומדים לפני שחרור) ומעוניינים להביא את בת זוגם (חברה או ארוסה) לישיבה ליום כיפור או לשבועות, רשאים לעשות זאת בתאום מראש. את בת הזוג משכנים במכון הרצוג, הצמוד לישיבה, או במקום אחר (הקשר), (28.7.98).

87. על כך ראו פירוט בהמשך.

88. שלוש התקופות הן: זמן אלול - מראש חודש אלול עד מוצאי יום כיפור; זמן חורף - מראש חודש חשוון עד פסח; וזמן קיץ - מאייר עד אב (זאת הגדרתו הרשמית, אך כאשר מועד גיוסו של השילוב הצעיר חל מוקדם יותר מבחינת הלוח העברי, זמן קיץ מסתיים מוקדם יותר, כדי לאפשר לתלמידים ליהנות משלושה שבועות של חופש לפני הגיוס).

89. על-פי שיחות עם תלמידים.

ה'שילוב': בין דת למדינה

ציונות וסוגיות תורה ומדע. התוכנית משקפת את התפיסה הלימודית השונה המנחה את ראשי הישיבה, ואת תפיסתם בדבר הדרך שבה יש לטפח 'תלמיד חכם'. לפי תוכנית השילוב, כדי שצעיר יהיה תלמיד חכם אמיתי לא די בכך שיהיה בעל ידע תורני, אפילו אם מדובר בידע רב; עליו להיות אדם רחב אופקים, בעל ידע בנושאים רבים ומגוונים. מכאן נובעת ההחלטה להכליל בתוכנית הלימודים בבית-המדרש נושאים שבמסגרות אחרות אינם נחשבים בהכרח 'תורניים'.

נראה כי מה שמאפשר ליישבת הקיבוץ הדתי את חופש הפעולה הזה הוא דבקותה במודל המסורתי ויציקת תכנים חדשים לתוך מבנים קיימים. השמירה על לוח השנה הישיבתי, על דפוסי לימוד מסורתיים (חברותא, סדרים, שיעור כללי), על תפקידים מסורתיים (ר"מ, ראש ישיבה, משגיח) ועל נושאי לימוד מסוימים (בעיקר גמרא) מהווה הצהרה על כך שהמקום ראוי להתכנות בשם 'ישיבה'. מבנה העל המסורתי הוא המאפשר להכליל נושאים פחות מקובלים בתוכנית הלימודים. מבנה זה מקדש כביכול את החול, וכך, גם נושא כמו ציונות הופך בישיבה לנושא לימוד שאינו נופל בחשיבותו מגמרא.⁹⁰

האוכלוסייה הלומדת בישיבות השילוב

בטרם נדון בסוג האוכלוסייה המצטרפת לתוכנית, מן הראוי להבהיר מיהו בן השילוב 'הרצוי' בעיני ישיבת הקיבוץ הדתי. לפי ראשי הישיבה, בן שילוב אופטימלי הוא אדם בעל 'עושר דתי'. ואולם, עליו להיות בעל עושר דתי לא רק במובן של ידיעת המקורות, אלא במובן רחב יותר: לדבריהם, עליו להיות בעל 'מוטיבציה דתית בסיסית'.⁹¹ לצד מחויבותו הדתית עליו להיות פתוח לחשיבה חדשה, להכיר את העולם שבו הוא חי ולא להסתגר בדל"ת אמותיו. כמו כן עליו להיות מעוניין ללמוד וגם לשרת שירות מלא במשך שלוש שנים. לסיכום, הישיבה רואה את בן השילוב הרצוי כאדם בעל יכולת תפיסה מורכבת הן בנוגע ללימודי הדת והן בנוגע לעולם בכלל.⁹² יש לציין כי בפועל מתקבלים לישיבה גם צעירים שאינם בעלי מוטיבציה רבה ללמוד, וגם כאלה המתלבטים בסוגיות דת שונות.⁹³ הכלל המנחה הוא שעל כל התלמידים להיות פתוחים לשמוע דברים חדשים ונכונים ללמוד ברוח המקום.⁹⁴ קבלה למסלול מותנית במבחן הבודק את יכולת הלימוד, על-פי-רוב בגמרא, ובריאיון אישי שמטרתו לעמוד על אישיותו של המועמד. במקרה הצורך ממליצים לצעיר להצטרף

90. דוגמה מובהקת נוספת לעירוב תחומים זה הוא הספריות בישיבות. בבית-המדרש ניתן למצוא על המדפים ספרי מוסר, גמרא ומפרשים ולצדם ספרי מחקר במגוון נושאים. לשם השוואה, בישיבות ההסדר מופרדים הספרים לפי נושאייהם: בבית-המדרש נמצאים כל ספרי הקודש או אלה השייכים ללימודי הקודש על-פי הגדרתם המסורתית, וספרי הלימוד האחרים מצויים בספרייה.

91. קולא, 29.7.98.

92. ביגמן, 19.7.98.

93. או כפי מגדיר זאת הרב קולא, 'בעלי סבך בעולמם הדתי' (קולא, 29.7.98).

94. בעיני הרב ביגמן חשובה מאוד רגישותם המוסרית של המתקבלים (ביגמן, 29.7.98).

למסגרות אחרות המתאימות לו יותר מן השילוב, כגון ההסדר או המכניות הקדם-צבאיות השונות.⁹⁵ ההנחה היא שצעיר מגיע לישיבה מתוך רצון להקדיש זמן ללימוד תורה אמיתי ומעמיק, והנחה זו היא העומדת בבסיס יחסם של הרבנים ושל סגל ההוראה לתלמיד. כאמור, בישיבה הקיבוצית נדרשת משמעת עצמית רבה יותר מאשר במוסדות אחרים, שכן הנוכחות בשיעורים אינה חובה. עם זאת, מן האווירה השוררת בישיבה קולטת התלמיד את המסר שעליו לנצל את זמנו כראוי. הורים רבים סבורים שהמסגרת מאפשרת לתלמידים חופש רב מדי והיו מעוניינים לראות שליטה רבה יותר של המוסד בסדר היום.

מהו אפוא טיבה של האוכלוסייה הבוחרת ללמוד במסגרת הזאת? ובמילים אחרות - איזה פלח של האוכלוסייה הדתית-לאומית בוחר בתוכנית השילוב כדי שתתווך בין בניו לבין הצבא?⁹⁶ כפי שכבר צוין, הצעירים הלומדים בתוכנית השילוב אינם בני הקיבוץ הדתי בלבד. למעשה, מרביתם עירוניים. כפי שניתן לראות בנספח 1, מרבית הלומדים (44.16%) מגיעים מירושלים רבתי.⁹⁷ יתר-על-כן, רבים מהם מגיעים ממוסדות חינוך הנמצאים באזור ירושלים רבתי. כפי שמוזגם בנספח 2, רוב-רובם של בני השילוב מגיעים משני מוסדות לימוד עיקריים - תיכון 'הימלפרב' בירושלים והישיבה התיכונית 'נווה שמואל' שבאפרת. בשני המקרים, רבים מהתלמידים הם ירושלמים. ובאשר לכלל בוגרי התוכנית - מהטבלאות שבנספחים, הכוללות פרטים על כל בוגרי השילוב, עולה כי רוב בני השילוב הם במקורם מן הקיבוץ הדתי (18.41%) או מאזור ירושלים רבתי (44.16%), וסיימו לימודים תיכוניים במסגרת הקיבוץ הדתי (13.92%), בהימלפרב (19.16%) או בנווה שמואל (14.07%). במחזורים מסוימים תופעה זו בולטת יותר מבאחרים, כמו בשילובים ד' ו-י"ב בעין צורים ושילובים ד' ו-ו' במעלה גלבע. על כל פנים, במרבית השילובים, לפחות מחציתם של בני המחזור השתייכו לקבוצות ההתייחסות שצוינו.

הן ישיבת נווה שמואל והן תיכון הימלפרב נחשבים לבתי-ספר איכותיים במיוחד בהשוואה לבתי-ספר אחרים באזור ירושלים. כפי שציין מרדכי בר-לב, הם נחשבים ל'שני מאגרים עיליתיים'.⁹⁸ עובדה זו משפיעה על הדרך שבה תופסים בני השילוב הן את מסלול השילוב והן

95. קולא, 29.7.98; ביגמן, 19.7.98.

96. ראוי לציין כי במחקרו של בר-לב (לעיל, הערה 7) נעשה ניסיון לנתח אוכלוסייה זו באמצעות סקרים שנשלחו לבתי-הבוגרים. בר-לב מציין כי מתוך 137 הבוגרים שאליהם נשלח הסקר בשנת 1989, רק 51 השיבו על השאלות, וגם מצדם לא היה שיתוף-פעולה מלא (בר-לב, 'ישיבת "שילוב"', עמ' 126-127). מסיבה זו החלטתי שלא להסתמך על מידע סובייקטיבי בנושא זה, אלא להתבסס על נתונים אובייקטיביים ממחשבי הישיבות ועל המידע המצוי בידי אמהות-הבית. פרטים חסרים הושלמו גם משיחות לא-פורמליות עם התלמידים, שלעיתים השתתפו בהן כמה תלמידים יחד. התלמידים ידעו שדבריהם ישמשו לצורך עבודה אקדמית, אך אופי השיחות לא היה כשל ריאיון רשמי, בניגוד לשיחות עם ראשי הישיבות. זאת ועוד, כדי להשיג מן התלמידים תשובות כנות הובטח להם כי שמותיהם לא ייחשפו.

97. בכינוי 'ירושלים רבתי' הכוונה ליישובים באזור ירושלים המשתמשים במערכת החינוך של ירושלים. עם אלה נמנים יישובי גוש עציון, מבשרת ציון והיישובים באזור מעלה אדומים. תלמידים מיישובים אלו הלומדים בירושלים שבים לבתיהם בתום יום הלימודים, אלא אם כן מדובר בפנימייה.

98. בר-לב, 'ישיבת "שילוב"', עמ' 124.

את עצמם. התוכנית עצמה היא בעיניהם התוכנית ה'נכונה' ביותר וה'טובה' ביותר מכל יתר התוכניות. תפיסתם זו באה לידי ביטוי בטענה ששבה ועלתה בשיחות עם: רבים מהם ציינו כי בניגוד לשיבות ההסדר, שבהן השירות בצבא קצר מדי, ובניגוד למכינות הקדם-צבאיות, שבהן אין לימוד תורה מעמיק ועצמאי, תוכנית השילוב מציעה לצעיר המצטרף אליה הן לימוד מעמיק ומעניין מבחינה נושאת והן אפשרות לשרת שירות צבאי מלא. כדי להבהיר כיצד הם רואים את עצמם בהשוואה לאחרים די בתיאור התמונה שהודפסה על חולצת המחזור של אחד השילובים. בהדפס מצוטט קטע מן ההגדה של פסח: 'כנגד ארבעה בנים דיברה תורה: חכם, רשע, תם ושאינו יודע לשאול'. החכם מצויר כצעיר המתגייס מיד לצבא בלא שלמד קודם לכן בישיבה, הרשע - כיוצא מכינה קדם-צבאית, התם - כבן ישיבת הסדר, ואילו הבן הרביעי, המתואר במילים 'ושיועד לשאול', הוא בן השילוב, הלומד לשאול ולהקשות במסגרת התוכנית.

ראיתם זו של בני השילוב את עצמם מצטיירת לעתים כסוג של התנשאות. ואכן, אפילו הרב קולא מצביע על התנשאות מסוימת, או כפי שהוא מגדיר זאת - 'חוסר פתיחות' של בני השילוב בעין צורים. כדוגמה לכך מספר קולא על הקשר הקיים בין הישיבה בעין צורים ובין ישיבת ההסדר 'אור עציון' - קשר שמקורו בקרבה הגאוגרפית בין שתי הישיבות. מסתבר כי תלמידי 'אור עציון' מגיעים לעתים לעין צורים כדי לשמוע שיעורים, אך תלמידי ישיבת הקיבוץ הדתי אינם מגיעים לשיעורים המתקיימים בישיבת 'אור עציון'. הרב קולא מצר על כך. הוא אמנם מרוצה מן העובדה שלעין צורים יש מה להציע ל'אור עציון', אך מצטער שאופי השיעורים ב'אור עציון' אינו מושך את לבם של תלמידי השילוב ושדווקא הם מפגינים 'ניכור מסוים וחוסר הזדהות'.⁹⁹

נראה אפוא כי מבחינת נתונייהם והרקע החברתי שלהם, מרבית תלמידי השילוב משתייכים למגזר שניתן להגדירו כעילית של החברה הדתית-לאומית (לפחות בכל הנוגע למסגרתם החינוכית עד הגעתם לתוכנית), וכך הם גם רואים את עצמם. נשאלת השאלה, מה מביא את הצעירים הללו להצטרף לתוכנית השילוב? משיחות עם תלמידים עולה כי ההחלטה ללמוד בישיבת הקיבוץ הדתי לפני הצבא נובעת הן מסיבות מעשיות והן מסיבות אידאולוגיות.¹⁰⁰ כל התלמידים שנשאלו הסכימו כי בחברה הדתית-לאומית מקובל כיום שצעיר העומד לפני גיוסו לצה"ל לומד קודם בישיבה במשך שנה, וכי מתמעטים בוגרי התיכון המתגייסים מיד עם תום תקופת הבגרות. למעשה, השאלה שבה מתחבט צעיר המסתייך לחברה זו אינה האם לפנות לשנת לימודים בישיבה אלא לאיזו ישיבה להצטרף. סיבה נוספת להצטרפות לישיבה, מלבד צו החברה, היא הנוחות המסיימת שיש בהליכה לשנת הלימוד, שבמהלכה נהנים התלמידים ממידה רבה של חופש. אחדים מן התלמידים סבורים כי שנת הלימוד בישיבה היא מעין 'תקופה של אורור' לאחר גמר התיכון ובחינות הבגרות ולפני השירות הצבאי. עם זאת, תלמידים רבים ציינו כי חשו ששנה זו מקנה להם הזדמנות, אולי אחרונה, 'להתמודד עם

99. קולא, 29.7.98.

100. הנתונים הבאים נאספו משיחות לא רשמיות שניהלתי עם בני שילוב אחדים ממחזורים שונים במהלך שנת

1998.

עצמי' ולהתעמת עם שאלות מהותיות - גם כאלה הקשורות בדת. היו גם שהדגישו את החשיבות שהם רואים בגיבוש הזהות הדתית לפני השירות הצבאי, בציינם כי לאחר השירות לא תהיה להם הזדמנות נוספת לעשות זאת. כמו כן הדגישו כל התלמידים את החשיבות שיש בלימוד 'לשמו'.

אם כן, מדוע בוחרים צעירים אלו דווקא במסגרת השילוב? רבים מהצעירים מעידים כי חשו שתוכנית השילוב היא התוכנית היחידה שאליה הם יכולים להצטרף מכיוון שתוכנית הלימודים בה וגישתה למקורות היו לרוחם, ומשום שהלימודים בה 'רציניים יותר מאשר במכינות'. תלמידים אלה ציינו את תוכנית הלימודים המגוונת והלא-שגרתית ואת סגל הישיבות כסיבות העיקריות לבחירתם. עוד הצביעו אותם תלמידים על חשיבותו של השירות הצבאי המלא, ועל כך שהשילוב בין תקופת השירות המלאה לאופי הלימוד הוא שמשך את לבם. מסתבר אפוא כי בני השילוב רואים בשנת לימוד לפני השירות מוסכמה חברתית ו'בונוס' אישי (שנת חופש), אך גם סבורים שיש לה ערך הן מבחינת לימוד התורה והן מבחינת השירות הצבאי. העובדה שהם רואים בשנת הלימודים בישיבה הזדמנות ללכת בעיות וקושיים מסבירה גם היא את בחירתם ללמוד דווקא בתוכנית השילוב, המצטיירת כתוכנית שמעודדת שאלות במוצהר.

ניתן לסכם ולומר כי תלמידי השילוב הם ברובם הגדול בני עיר (בעיקר מירושלים רבתי) ויוצאי מוסדות תיכוניים הנחשבים מעולים. רובם מעוניינים ללמוד במסגרת של ישיבה בגישה לא-מסורתית ולעתים אף ביקורתית, ורובם חשים שהלימודים בישיבה מהווים מבחינתם הזדמנות אחרונה לגבש זהות עצמית - גם דתית - על סמך ליבון קושיות והתעמתות עם בעיות בתוך בית-המדרש (דרך לימוד התורמת, ככל הנראה, להקפדתם של מרבית התלמידים על משמעת עצמית בלימודים). לרובם גם חשוב מאוד לשרת שלוש שנים מלאות בצה"ל. זאת ועוד, בני השילוב רואים עצמם כעילית של החברה הדתית-לאומית, והדבר מתבטא הן בתחושת מחויבות גדולה לחברה והן בהתנשאות מסוימת. התלמידים חשים כי הם - יותר מאחרים - מחויבים לתרום ולעשות למען החברה כולה, וזאת בשל היותם בעלי יכולות מיוחדות - כמעין 'נבחרת' של הציונות הדתית. יתר-על-כן, הם סבורים כי הם מהווים דוגמה לחברה הדתית-לאומית כולה, וכי מן הראוי שכל יתר בניה ילכו בדרכם בכל הנוגע לתרומה לחברה בכלל, וליחס ללימוד תורה בפרט.

השירות הצבאי

הכנה והכוונה לשירות צבאי מטעם הישיבה

במהלך שנת הלימודים הראשונה לא עוסקת הישיבה בהכנת התלמידים לקראת השירות הצבאי.¹⁰¹ כך, למשל, לא מתקיימים שיעורי כושר גופני, והתלמידים אינם שומעים הרצאות

101. קולא, 29.7.98.

מפי אישי צבא.¹⁰² ראשי הישיבה מדגישים כי הלימוד הוא העיקר, וכי ההימנעות מהכנה מפורשת של התלמידים לקראת השירות במהלך השנה הראשונה היא מכוונת. ואכן, הצבא אינו נושא שיחה עיקרי בישיבה. המסר המשודר לתלמידים הוא שהעיקר הוא הלימוד, ונראה כי הם קולטים מסר זה היטב ונוהגים על-פיו.

ואף-על-פי-כן, אין אפשרות להתעלם מנוכחות הצבא בחיי הישיבה. צה"ל נוכח בתודעתם של התלמידים ושל ההנהלה גם יחד, ועצם שמה של התוכנית מעיד על כך. יתר-על-כן, אף שהדברים אינם נאמרים במפורש, הלך הרוח בישיבה הוא כזה המעודד הליכה למסלול שירות קרבי.¹⁰³ בישיבה יש 'מסורת' של הליכה למסלולי שירות קרביים בקרב הבוגרים, ומסורת זו, עם המוטיבציה הגבוהה שיש לתלמידים מלכתחילה, מביאות, בין היתר, לשיעור הגבוה של תלמידים הפונים למסלולים קרביים (ראה נספח 3). זאת ועוד, המסר הברור המשודר לתלמידים הוא שעליהם לנסות ולתרום את המרב שביכולתם, הן בישיבה והן בצבא, ותרומה זו מתפרשת כהתגייסות לתפקיד הקרבי ביותר שהם מסוגלים לבצע. במילים אחרות, ניתן להבחין בלחץ סמוי המופעל על התלמידים במגמה לעודדם ללכת למסלול קרבי,¹⁰⁴ וראוי לציין כי הם נתונים גם ללחץ חברתי בנושא זה.

כאמור, הצעירים המצטרפים לתוכנית השילוב מגיעים לישיבה כשבידם תעודת 'חוגר' של צה"ל ונחשבים חיילים לכל דבר, המשרתים במסגרת של"ת. לקראת סוף שנת הלימוד הראשונה ממלאים התלמידים טופס עדיפויות לשיבוץ בצבא, הדומה לזה הנשלח לביתו של כל צעיר בזמן לימודיו בתיכון. בישיבה מתבקשים התלמידים למלא טופס נוסף, שונה מעט מזה שנשלח לפני כן לביתם, ובו מפורטות האפשרויות הפתוחות לפניהם.¹⁰⁵ נוסף על כך נקראים כל התלמידים ליום מרוכז של בדיקות רפואיות, שבו נערכות להם שוב אותן בדיקות שעברו בזמן התייצבותם לצו הגיוס השני בלשכת הגיוס שבמקום מגוריהם. מטרתו של הליך זה היא לחסוך לתלמידים זמן ביום גיוסם.¹⁰⁶

ההכנה הרשמית היחידה שעורכת הישיבה לקראת השירות הצבאי היא סמינר גיוס. בסמינר משתתפים תלמידי שתי הישיבות, והוא נמשך בין שלושה ימים לשבוע (אורכו משתנה בין שילוב לשילוב). בין היתר נועד הסמינר לערוך לתלמידים היכרות עם צה"ל מבחינה פונקציונלית, להכין את התלמידים לקראת הפיכתם לחיילים ולדון בבעיות ערכיות העלולות להתעורר במהלך השירות.¹⁰⁷

102. בעבר נערך יום היכרות עם חיל השריון, אך הדבר פסק (רוזנטלר, 28.4.98).

103. ביגמן, 19.7.98; קולא, 29.7.98; רוזנטלר, 28.4.98.

104. ביגמן, 19.7.98.

105. בעמוד שבו מתבקש התלמיד לסמן את בחירתו בין מסגרות החי"ר נאמר: 'שים לב! [...] חיילים המעוניינים להגיע ליחידות החטיבתיות (פלס"ר, פלחה"ג, פלנ"ט, פלחי"ק), יצטרכו לעזוב את מסלול הקיבוץ הדתי'.
ראו: שאלון לברור העדפות שיבוץ: מסלול הקיבוץ הדתי, 1998, עמ' 2.

106. רוזנטלר, 28.4.98.

107. מבחינה פונקציונלית המטרה היא להסביר לתלמידים כיצד צה"ל מתנהל ומהי 'הבשורה' שלו. לשם כך מזמינים איש צבא בכיר שירצה על הנושא. במסגרת ההכנה לקראת הפיכתם לחיילים שומעים התלמידים הרצאה של פסיכולוג ומשתתפים בסימולציות לשם ההמחשה. הדיונים הערכיים עוסקים בנושאים כמו

הישיבה מנסה, בגבולות יכולתה, לאפשר לכל תלמיד להגיע לתפקיד הצבאי שבו הוא מעוניין.¹⁰⁸ עם זאת, היא אינה נוהגת להתערב בשיבוץ התלמידים לתפקידים בצבא, ואינה מנסה להשפיע עליהם לשרת בחיל מסוים או בתפקיד מסוים - להוציא, כאמור, את המסר המשודר בעניין הפנייה למסלול קרבי. כמו כן, היא אינה משתדלת לאפשר לתלמידים לצאת ביחד ליחידות כדי שלא יהיו 'בודדים' ביחידתם. אחת הסיבות להימנעות מהתערבות בנושאים אלה היא החשש מהגעתם של תלמידים רבים למסגרת אחת - חשש שמקורו, בין היתר, במחשבה שאם חלילה יקרה אסון לאותה יחידה, ייפגעו רבים מבני הישיבה.¹⁰⁹ סיבה נוספת לחוסר ההתערבות היא העובדה שהתלמידים עצמם אינם מעוניינים בכך ומתעלמים מעצות בנושא זה. יש, למשל, תלמידים שדווקא מעדיפים שלא לשרת עם חבריהם מסיבות שונות¹¹⁰ (הדבר נכון בעיקר לגבי המתגייסים לחי"ר. מתגייסי השריון משרתים יחדיו עד לאחר סיום מסלול הכשרתם - הצמ"פ - ולאחר מכן מפוזרים בין הגדודים השונים. הצבא נוהג כך הן כדי להקל על עצמו והן כדי לרכוז את כל בני המסלול ביחד. הישיבה מצדדת מאוד בשיטה זו מכיוון שבדרך זו קל יותר לבקר את התלמידים, ומתמעטים הסיכויים שתלמידים יהיו 'בודדים' ביחידתם - מצב שכמובן עדיף בעיניה¹¹¹).

ראשי הישיבה מְצַרִים על כך שהכוונת התלמידים ליחידות אינה מפורשת יותר. למען האמת, הישיבה מעדיפה שהתלמידים ילכו לחיל השריון, משום שמסלול זה מקל עליהם את הישיבה לתקופת הלימוד השנייה. ראשי שתי הישיבות סבורים שאולי יש מקום לומר זאת באופן מפורש יותר ולהדגיש בפני התלמידים את חשיבות השירות במקום המאפשר חזרה לתקופת הלימוד השנייה. ואולם, כיום מסתכמת ההכוונה מטעם הצוות בהדגשת חשיבותה של הישיבה לישיבה ובציון החשיבות שבשירותם של כמה תלמידים יחד באותה יחידה,¹¹² ולא נעשה כל ניסיון לכוון את התלמידים לשרת דווקא בחיל זה. זאת ועוד, מבחינה חינוכית הישיבה היתה מעדיפה שתלמידים רבים יותר ילכו לגדודי החי"ר ולא ליחידות חטיבתיות. ואולם, את העדפתה זו קשה לה עוד יותר לשדר, בייחוד בהתחשב בכך שהבוגרים המשרתים ביחידות העילית הם מקור לגאווה.¹¹³

מדוע אין הישיבה יוצאת בהוראה מפורשת לתלמידים להתגייס לשריון בלבד ואינה מגבילה

היחס לגוי ופיקוח נפש בשבת, וכאן באה לידי ביטוי תרומתו של בית-המדרש להכנה לקראת השירות. את הסדנאות האלה מעבירים אנשי צבא ור"מים. לפעמים נערכים גם שיעורים העוסקים בציונות דתית ובדמות החייל דתי. נוסף על כך נוהגים להקרין לחיילים סרט העוסק בשאלות ערכיות, ובעקבותיו נערך דיון. יש לציין כי מטרת הסמינר אינה לגבש את בני שתי הישיבות. ההנחה היא שמרבית התלמידים מכירים אלה את אלה ממסגרות קודמות (תנועות נוער, בית-הספר התיכון, וכו'). רוזנטלר, 28.4.98.

108. רוזנטלר, 28.4.98.

109. הקשר, 29.7.98; רוזנטלר, 28.4.98.

110. רוזנטלר, 28.4.98.

111. ש.מ.

112. ביגמן, 19.7.98; קולא, 29.7.98.

113. גאווה זו באה לידי ביטוי ברור הן בשיחות עם ראשי הישיבה ואחראי הצבא והן בשיחות עם התלמידים.

ה'שילוב': בין דת למדינה

את המסלולים הפתוחים לפניהם? לדברי ראשי הישיבה, הסיבה לכך היא הרצון להדגיש את חשיבותן של שלוש שנות השירות. מבחינת הישיבה השירות הוא עניין ערכי, וכך הוא גם מוצג. המסר המשודר לתלמידים הוא שעליהם להיות חיילים טובים ולתרום את המרב שביכולתם, בצבא כמו בישיבה. לכן, לפי תפיסתה, הגבלת אפשרויות השירות של תלמיד המקבל מסר כזה במסגרת לימודיו בתוכנית ארוכה ולא קלה כמו השילוב אינה הוגנת ואינה תואמת את רוח הישיבה.¹¹⁴ התלמידים עצמם מעידים כי ידוע שהישיבה מעדיפה הליכה לשריון על פני הליכה לחי"ר בשל התנאים המקלים את הישיבה לתקופת הלימוד השנייה, אך טוענים כי העדפתה זו אינה משפיעה בבירור על העדפותיהם שלהם. לטענתם, גם כשיקול זה מובא בחשבון, הוא נתפס כשיקול משני ביותר בבחירת מקום השירות.

יש לציין כי במהלך שנת הלימודים הראשונה נערכות שיחות הכוונה, שבהן משתדלים אחראי הצבא והר"מים לייצג לתלמיד איזה מסלול מתאים לו אישית.¹¹⁵ ברם, ההחלטה הסופית תלויה בתלמיד, והשיבוץ תלוי בצורכי הצבא. תלמידים מעידים כי הגורמים העיקריים המשפיעים עליהם בבחירת עדיפויות השיבוץ הם לחץ חברתי של חבריהם שמחוץ לישיבה (מתנועת הנוער, מן הישיבה התיכונית, מן התיכון וכו'), לחץ משפחתי, מגבלות הקשורות בפרופיל הצבאי שלהם, שיחות עם חברים ואחים שכבר משרתים בצה"ל ושיקולים אישיים.

שמירה על קשר עם התלמידים בזמן השירות

במהלך השירות נשלח לביתם של בני השילוב עלון מטעם הישיבה, ומדי פעם עורך הסגל ביקורים ביחידות שבהן משרתים החיילים. התלמידים המגויסים מוזמנים לשהות בישיבה בימים הנוראים, בשבועות ובשבט 'זכור' שלפני פורים. בכל אחת משלוש שנות השירות נערכת 'שבת מחזור', שאליה מוזמנים כל בני השילוב. בשנת השירות הראשונה נועד המפגש לעודד את התלמידים לשוב לישיבה בתום תקופת שירות זו. בשנה שלאחר מכן מוזמנים התלמידים שבחרו לעזוב את המסלול רשמית ולהישאר בצבא. מטרתה של השבת היא לאחד את המחזור, אשר נמצא בחלקו בישיבה ובחלקו בשירות פעיל. בשנה השלישית מוזמנים כל בני השילוב, במסגרת המאמצים לשמור על קשר עם כל הנמצאים בשירות פעיל.¹¹⁶

עלונים ופרסומים

כאמור, כל אחת מהישיבות מוציאה לאור עלון הנשלח לתלמידים המשרתים בצבא. העלון כולל דברי תורה של ר"מים ותלמידים ומדור המכיל מידע על המתרחש בישיבה. שילובון, עלון הישיבה בעין צורים, נפתח לרוב בדבר תורה כללי של אחד הר"מים. בהמשך מובאים

114. ביגמן, 19.7.98; קולא, 29.7.98.

115. הקשר, 29.7.98. יש לזכור כי האפשרויות הפתוחות לפני התלמיד תלויות במידה רבה בפרופיל הרפואי שלו.

116. רוזנטלר, 28.4.98.

שני דברי תורה הנוגעים לשתי פרשות שבוע (שכן העלון יוצא פעם בשבועיים). דברים אלה נכתבים בידי התלמידים. בחלק האחרון של העלון מופיעים מכתב מאם-הבית ופינת הודעות. למכתב מאם-הבית, אסתר רכטשפנר, יש חשיבות רבה בעיני החיילים. מכתביה מכילים דברי הווי וסיפורים שונים על מה שהתחדש בפנימייה ובבית-המדרש. עורכי העלון נמנעים מלתקן את שגיאות הכתיב שלה ונוהגים שלא לערוך את מכתביה כלל, ולעתים אף מוסיפים להם הערות הבהרה בסוגריים. בשל כל אלה עולה מן המכתבים נימה אישית וטבעית. כאמור, התלמידים המשרתים בצבא מעידים שלעתים זהו החלק היחיד שבו הם מעיינים, מכיוון שאינם מסוגלים להתרכז בקריאת דברי התורה. בפינת ההודעות נוהגים לציין פרטים שונים, כגון הודעות על חתונות ועל לידות במשפחות הבוגרים, שמות תלמידים שקיבלו אותות הצטיינות בצבא, שמות של תלמידים שהתגייסו, שבו לישיבה או השתחררו, מידע על מועדי פתיחתם של קורסים, וכיוצא באלה. לאחרונה מצורף לשילובון גם לוח שעות המסייע לחיילים בחישוב זמני התפילות במקומות שונים בארץ. הלוח מתאים לחישוב זמני התפילות במשך שלושה שבועות.

ממרומי הגלבוני, עלון ישיבת מעלה גלבוני, צעיר יותר מהשילובון. בעלון שני דברי תורה – האחד כללי-הלכתי, והשני עוסק בפרשת השבוע. שניהם נכתבים בידי התלמידים. גם בעלון זה מדור הווי, 'יש חדש (יש"ך ד"ש)', שאותו כותבים עורכי העלון. במדור מסופר על המתרחש בישיבה, וגם כאן מצוינים פרטים כמו חתונות, שמות של תלמידים שסיימו קורסים בצבא או של אלה שהתגייסו או שבו לישיבה, וכן הלאה. כמו כן מופיעה בו דרישת שלום מאם-הבית, רותי גנר.

שתי הישיבות מפרסמות גם כתבי-עת המכילים מאמרים מפרי בית-המדרש. במעלה גלבוני יוצא לאור כתב-העת **מעגלים**, ובעין צורים – כתב-העת **משלב** וכתב-העת **רשות**.¹¹⁷ כתבי-העת ממוענים לכלל התלמידים ולא רק לחיילים שבהם.

ביקורים

בשתי הישיבות נעשים מאמצים לבקר את התלמידים במהלך שירותם הצבאי, אך בשל תנאי השירות של התלמידים יש בכך קושי: התלמידים נמצאים בשטח, וקשה לאתרם ולתאם מועדי ביקורים שיהיו מקובלים על דעת מפקדיהם.¹¹⁸ את שילובי עין צורים מבקרים ר"מ ושני תלמידי שילוב הלומדים בישיבה באותה עת. לר"מ היוצאים לבקר את שילובי מעלה גלבוני מצטרפת אם-הבית, המגיעה פעמים רבות גם לטקסים שבהם משתתפים בני השילוב.¹¹⁹ במסגרת הביקור מכנסים את התלמידים והר"מ מעביר שיעור. יש לציין כי הישיבה ממשיכה לשמור על קשר גם עם תלמידים העוזבים את התוכנית

117. רשות הוא פרסום אמנותי, המכיל שירה שכתבו הלומדים והרבנים בהשראת בית-המדרש.

118. רוזנטלר, 28.4.98.

119. בעיקר לטקסי השבעה.

ה'שילוב': בין דת למדינה

באופן רשמי. תלמיד שחתם על טופס ויתור ועזב את מסלול השילוב עדיין מוזמן לישיבה, מקבל לביתו את עלון הישיבה וזוכה לביקורים כאשר אלו נערכים ביחידתו. ודאי שאין כוועסים עליו.¹²⁰

טיפול בבעיות

במידה שתלמיד שילוב נתקל בבעיות במהלך שירותו, באפשרותו לפנות לישיבה בבקשת עזרה,¹²¹ אף שהסיוע שביכולתה להגיש לו מוגבל. הפעולות העיקריות שבאפשרותה לנקוט כדי להשפיע על המתרחש בצבא הן זירוז ההיענות לבקשות התלמידים, ולעתים פנייה לוועדת הביטחון של הקיבוץ הדתי.¹²² בעיות אחרות שבהן היא מסוגלת לטפל הן כאלה הנוצרות כאשר הדרג הזוטר בצבא (עד רמת מפקד פלוגה בלבד) עורם קשיים על דרכו של תלמיד המבקש לחזור לישיבה. במקרה זה יכולה הישיבה לעקוף את סמכות הצבא כדי להחזיר את התלמיד לתקופת הלימוד השנייה.¹²³

פעם בשנתיים לערך מקיימים סגל הישיבה ואנשי אגף כוח אדם בצה"ל ישיבה משותפת כדי לדון בהמשך שיתוף-הפעולה ביניהם. כל צד מבקש מן הצד האחר להתגמש מעט. הישיבה מבקשת מהצבא לאפשר לתלמידים רבים יותר לשוב אליה, והצבא מבקש מהישיבה שלא תדחק בתלמידים לחזור לתקופת הלימוד השנייה.¹²⁴ הדבר תמוה מעט, בהתחשב במספרם הקטן מאוד יחסית של החיילים המשתתפים בתוכנית (מספר תלמידי הישיבות המתגייסים בכל שנה נתונה עדיין לא הגיע למספר המקסימלי שהקציב להן צה"ל, שהוא 120 חיילים בכל שנה).

לסיכום, הקשרים בין הישיבה לתלמידים בזמן השירות הפעיל הם במהותם קשרים לא-פורמליים (עלון קשר, ביקורי תלמידים בישיבה בחופשות וביקורים של הרבנים בצבא), ותלויים ברצונם הטוב של הצדדים ובעיקר בנכונותו של הצבא לשתף-פעולה בנושא זה. עם זאת, הישיבה משתדלת לשדר לתלמידים כי תמיד יוכלו לקבל ממנה תמיכה וכי היא נכונה לשמש כתובת לבקשות סיוע גם בענייני יומיום. נראה שדבר זה מובן לתלמידים היטב, אך למרות זאת הם אינם נוהגים להיעזר בישיבה בבעיות בזמן השירות אלא נוטים לנסות ולהסתדר בכוחות עצמם. עם זאת חשוב להם לדעת שבמקרה שכלו כל הקצים, יש להם לאן לפנות ובמי להיעזר.

120. רזונטלר, 28.4.98.

121. יש לציין כי לא רבים הם העושים זאת. התלמידים מעידים כי הם נמנעים מלהיעזר בישיבה מתוך רצון 'להסתדר לבד'.

122. רזונטלר, 28.4.98.

123. קולא, 29.7.98.

124. הקשר, 29.7.98.

חזרה לישיבה לתקופת הלימוד השנייה

תלמיד המבקש להישאר בשירות פעיל תקופה ארוכה יותר מ-18 חודשי השירות וששת חודשי הדחייה המתירים לו, חייב לעזוב את התוכנית. במקרה שתלמיד מעוניין לעזוב את התוכנית מכל סיבה שהיא, עליו להגיע לישיבה ולקבל את אישורו של ראש הישיבה, הנחשב מפקדו על-פי הוראות מדור בני ישיבות (בני"ש). במעלה גלבוץ רשאי תלמיד כזה לקבל את האישור גם מאחראי הצבא בישיבה, הרב ריינר.

ראשי שתי הישיבות, הרב ביגמן והרב קולא, מסכימים שניהם כי הישיבה דוחקת בתלמידים לשוב לתקופת הלימוד השנייה.¹²⁵ פעמים רבות ניגש התלמיד לר"מ שלו כדי לשוחח עמו על רצונו להישאר בשירות פעיל לפני שהוא ניגש לקבל את אישורו של ראש הישיבה. במסגרת השיחה עם ראש הישיבה מנסה זה האחרון לשכנע את התלמיד שמקומו בישיבה, ושחשיבותה של תקופת הלימוד השנייה גדולה לפחות כמו זו של השירות הפעיל.¹²⁶ נראה שבמעלה גלבוץ מופעל על התלמיד לחץ ישיר גדול יותר מזה המופעל על התלמידים בעין צורים.¹²⁷ הרב ביגמן ער לעובדה שהשארית תלמיד במסלול בעקבות שימוש באמצעי לחץ כרוכה בהימור על איכות לימודיו בתקופת הלימוד השנייה, וכי יש סיכוי גדול שתלמיד כזה לא ילמד כראוי ואולי אף יפריע לאחרים. עם זאת, הוא סבור כי במרבית המקרים ההימור מצליח.¹²⁸ למרות כל האמור לעיל, הישיבה אינה מכריחה את התלמיד להישאר במסלול בכל מחיר, ואף רואה חשיבות בשמירת הקשר עם התלמידים שעזבו את התוכנית. הרב קולא מדגיש כי חשוב שהתלמיד ירגיש שהישיבה מספקת לו תמיכה רוחנית גם לאחר שעזב את התוכנית. הישיבה חשה אחריות כלפי העוזבים, וכפי שטוען הרב קולא, 'לא מפקירים אותם'.¹²⁹ הוא מציין כי יש התחשבות גם באופיו של כל תלמיד. לטענתו, אם יגיע אליו תלמיד שבתקופת הלימוד הראשונה התקשה להתרכז בלימודיו ומעוניין להמשיך בשירות פעיל משום שהלימוד אינו מושך אותו, לא ידחק בו להישאר בתוכנית, שכן ברור שהדבר אינו מתאים לו.¹³⁰ כמודגם בנספח 4, כמחצית התלמידים מכל מחזור שילוב שבים לתקופת לימוד שנייה. משיחות עם הסגל ועם התלמידים עולה כי הסיבות העיקריות להישארות בשירות פעיל ולעזיבת המסלול הן השתייכות ליחידה חטיבתית, רצון להישאר בצבא ולא לעזוב את הצוות שעמו משרתים, ותחושה של חוסר יכולת לשוב לישיבה ולהתרכז בלימודים בבית-המדרש. תלמידים מעטים שבים לתקופת הלימוד השנייה כמפלט מהצבא או משיבוץ שלא התאים להם, בתקווה שבתקופת השירות השנייה יצליחו להשתבץ בתפקיד מוצלח יותר.¹³¹ מרביתם

125. ביגמן, 19.7.98; קולא, 29.7.98.

126. שם.

127. ביגמן, 19.7.98; קולא, 29.7.98.

128. ביגמן, 19.7.98.

129. קולא, 29.7.98.

130. שם.

131. רוזנטלר, 28.4.98.

של השבים לתקופת הלימוד השנייה מעוניינים להמשיך בלימודיהם. תלמידים מציינים כי הלימודים בשנה זו מעמיקים יותר, ואלה השבים לישיבה בשנה זו נוטים להשקיע בתלמודם זמן ומאמצים רבים יותר מאשר בשנת הלימוד הראשונה.¹³²

יש תלמידים החוזרים לישיבה לתקופות קצרות. לעתים מאשרת הישיבה לחיילים לשהות בה בשעה שהם ממתנים לפתיחת קורס קצינים או קורס צבאי אחר. יש תלמידים המנסים להגיע לישיבה אפילו לזמן קצר מאוד, כדי ללמוד בלא להפסיק את השירות הפעיל לחלוטין. כמו כן, יש תלמידים שבמהלך תקופת הלימוד השנייה מחליטים לשוב לשירות פעיל - אם משום שהצבא מציע להם לשרת בתפקיד מעניין או להצטרף לקורס ואם בעקבות תחושה שהלימודים שוב אינם מרתקים אותם כבעבר. כפי שניתן לראות בנספח 4, אף שרק כמחצית המחזור שב לישיבה למשך תקופה העולה על שישה חודשים, מעטים התלמידים שאינם חוזרים לישיבה כלל.¹³³

לסיכום, הישיבה רואה חשיבות מרובה בחזרה לתקופת הלימוד השנייה, ובמובן מסוים, בכך היא מודדת את הצלחתה. ככל שמספר התלמידים השבים ללימודים בכל מחזור גדול יותר, הישיבה זוקפת ליכותה הצלחה רבה יותר בהשגת מטרותיה באותו מחזור - לפחות בטווח הקצר.¹³⁴ המאמצים להחזרת התלמידים לשנת הלימוד השנייה הם רבים, יחסית, אם כי סמויים בחלקם. עם זאת, כפי שעולה מדברי הרבנים דלעיל, אף ששיבת הקיבוץ הדתי יכולה להפעיל אמצעי לחץ והגבלה רבים יותר על מנת להשיב את התלמידים אליה, היא נמנעת מכך. זאת ועוד, לצד הרצון לגרום לתלמידים לשוב לשנת הלימודים השנייה קיימת מגמה ברורה לעודד את התלמידים להיות חיילים טובים. הישיבה אינה מתערבת בשיבוץ התלמידים וכמעט שאינה מעורבת בשירות הפעיל של תלמידיה, אלא במקרים קיצוניים או חריגים, ואף התלמידים אינם מצפים ממנה למעורבות כלשהי. הן לתלמידים והן לישיבה ברור כי בזמן השירות הפעיל, הצבא הוא הסמכות העליונה, והשפעתה של הישיבה עליו אינה רבה במיוחד.

132. לדעת הרב ביגמן, מספר התלמידים החוזרים לישיבה עומד ביחס ישר לתשומת הלב שלה זוכים התלמידים בתקופת הלימוד הראשונה ובשירות הפעיל הראשון. לטענתו, כשמחזור התלמידים גדול, הצוות אינו מצליח להעניק תשומת לב רבה לכל תלמיד, וממחזור כזה ישובו לתקופת הלימוד השנייה פחות תלמידים. כאשר נשמר קשר בזמן השירות והתלמידים מגיעים לישיבה לביקורים בזמן חופשות, בשבתות, ביום כיפור, בשבת זכור ובשבועות, הסיכויים שיהזרו לישיבה לתקופת לימוד שנייה רבים יותר (ביגמן, 19.7.98).

133. משיחות עם תלמידים עולה כי מרביתם מחבבים מאוד את סגל הישיבה שלהם, שואפים לשוב ללימודים - ולו לתקופה קצרה, ומעריכים מאוד את תרומת הישיבה בתחום הלימוד. עם זאת, כאמור, תלמידים רבים מתנדבים ליחידות החטיבתיות למרות הידיעה שמסלול זה אינו מאפשר להם לחזור לישיבה. כלומר, עם כל אהדתם לישיבה וללימוד, האפשרות לחזור לתקופת לימוד שנייה כמעט שאינה מהווה שיקול בבחירת העדיפויות לשיבוץ הצבאי. רוב התלמידים מעדיפים לבחור במסלול המעניין אותם אישית או במסלול שלדעתם יועיל להם ולצבא באופן המרבי, גם אם בכך תימנע חזרתם לישיבה.

134. ראו נספח 4. היות שמטרת הישיבה בזמן השירות היא לגרום לכמה שיותר תלמידים לשוב לתקופת לימוד שנייה, מובן מדוע היא מודדת את הצלחתה במספר החוזרים. אם נמדוד את הצלחת הישיבה במונחים אלו, נראה כי רוב רובם של התלמידים שבים לישיבה לתקופת לימוד שנייה באורך כלשהו, ולו לכמה שבועות או חודשים. מרבית התלמידים מכל מחזור שבים לתקופת לימוד שנייה העולה על שישה חודשים.

התמודדות תוכנית השילוב עם הצבא - סיכום ומסקנות

תוכנית השילוב של הקיבוץ הדתי משקפת את התמודדותו של מגזר מסוים של החברה הדתית-לאומית עם השירות הצבאי של בניו.¹³⁵ כאמור, רוב הצעירים המצטרפים לתוכנית הם בני הקיבוץ הדתי או בני עיר המגיעים ברובם מאזור ירושלים רבתי וממוסדות לימוד תיכוניים באזור זה. התמודדותה של קבוצה זו עם השירות הצבאי נסמכת על ההנחה שהשירות הצבאי המלא הוא חובה חשובה מאוד, שמילוייה הוא הוכחה לאזרחות טובה, ושהוא אינו דבר רע אלא דבר הכרחי. ואולם, אף שהשירות הצבאי עצמו אינו נתפס כדבר שלילי בחברה זו, השפעותיו נתפסות כהשפעות שליליות. הטענה הרווחת היא שהשירות בא על חשבון זמן שאמור להיות מושקע בלימוד בכלל, ובלימודים תורניים בפרט, ושהוא עשוי להשפיע לרעה על הצעירים המתגייסים ולגרום להם לפרוק עול מצוות. שניות זו בתפיסת השירות הצבאי יוצרת בעיית התמודדות עמו בחברה הדתית-לאומית, המשדרת לבניה מסרים העשויים לסתור אלה את אלה. כדי ליישב את הסתירה לא די בפתרון בעיית הזמן המוקדש לשירות על חשבון הלימודים, אלא יש להתמודד גם עם שניות המסרים של חשיבות השירות הצבאי מול חשיבותו של לימוד התורה.

תוכנית השילוב טוענת כי אין שניות, ובכך משרתת נאמנה את החברה שהיא מייצגת. התוכנית - כשמה כן היא. הטענה העומדת בבסיסה היא כי ניתן לשרת בצבא שירות מלא בדרך הטובה ביותר, ולשלב בתוכו גם לימודי תורה מעמיקים ורלוונטיים לעולמם של הצעירים. לפי תפיסתה, שני המרכיבים אינם באים בהכרח זה על חשבון זה, אלא משלימים זה את זה. סגל הישיבה מעודד את הצעירים להצטיין כתלמידים וכחיילים כאחד, ומסר זה מועבר להם הן באופן מפורש והן בעקיפין. תלמיד המצטרף לתוכנית יודע שעליו לשרת בצבא שלוש שנים מלאות, והאווירה בישיבה מעודדת הצטרפות ליחידות קרביות.¹³⁶ כללי המשחק בישיבה ברורים לתלמידים. הם מודעים לכך שבמוסד זה לא מקובל שתלמיד לא יתרום את המרב שביכולתו מבחינת הצבא, ומרביתם אכן משתדלים לעשות זאת (אם כי הבחירה במסגרות הקרביות או ה'נחשבות' מושפעת, כאמור, מעוד גורמים פרט לחץ המופעל מצד הישיבה או מצד יתר הצעירים במסלול).¹³⁷ לעומת זאת, מבחינה לימודית נראה כי התלמידים נהנים

135. נוסף על דרך ההתמודדות עם הצבא מתייחדת חברה זו גם בדרך שבה היא מתמודדת עם חומר הלימוד עצמו. הלימוד בישיבת הקיבוץ הדתי אינו לימוד מסורתי. כאמור, הישיבה עושה שימוש במסגרות המסורתיות של הישיבה הליטאית מהמאה ה-19, אך תוכן השיעורים אינו מסורתי כלל. בישיבה באה לידי ביטוי דרך התמודדות שונה לחלוטין של החברה הדתית-לאומית עם סוגיות הקשורות אליה ועם גישתה להלכה וללימוד, אולם זה אינו נושא המאמר ולכן לא ארחיב על כך את הדיבור.

136. לשאלתי מה יקרה עם תלמיד יסרב לשרת ביחידה קרבית או לשרת בכלל, מטעמי מצפון, למרות היותו כשיר לכך פיזית, נענית כי כזאת עוד לא קרה לתלמידים רציניים, שהשתייכו לתוכנית באמת' (כלומר, לתלמידים שלומדים בצורה רצינית, ששייכים למסגרת ושלא עזבו באמצע השנה הראשונה או לא השקיעו את זמנם בלימוד אלא היו בעיקר בבית או במקומות אחרים במשך שנת הלימוד הראשונה). כשקרו מקרים כגון אלה, התלמידים שבהם מדובר נפלטו מהמערכת.

137. על השאלה מה יקרה אם תלמיד רציני בישיבה יביע את סירובו לשרת ענו שני ראשי הישיבה שיש מקרים שבהם 'יש להעיר הערות נורמטיביות' (קולא, 29.7.98; ביגמן, 19.7.98). הרב ביגמן טוען כי עליפי

מחופש רב יותר. מגמת הישיבה היא שהתלמידים יעסקו בלימודים מרצונם ומתוך עניין בחומר הלימוד. מגמה זו מתבטאת באופי הלימודים בישיבה: הנוכחות בשיעורים היא רשות, והתלמידים בוחרים בעצמם כיצד לנהל את סדר יומם.

אף שהאידאולוגיה המוצהרת של הישיבה היא שאין שניות בשירות הצבאי ובלמוד ושניתן לשלב ביניהם, בכל זאת נוצר מאבק בין הישיבה לצבא בעניין תקופת הלימוד השנייה של בני התוכנית. הישיבה רואה חשיבות גדולה בהחזרת התלמידים לתקופת הלימוד השנייה כעבור 18 חודשי שירות פעיל, כדי שלא יאבדו את יסודות הלימוד שקנו בשנת הלימודים הראשונה. הצבא, לעומת זאת, אינו מעוניין לשחרר לוחמים לאחר 18 חודשי הכשרה צבאית, וכך נוצר ניגוד בין מטרות שני המוסדות, הדורשים את תשומת לבם המלאה של המשתייכים אליהם. נראה אם כן שמוקד המאבק בין החברה הדתית-לאומית לצבא השתנה במסגרת תוכנית השילוב ועבר מנושא הלימוד בכלל לנושא תקופת הלימוד השנייה. כעת הוויכוח אינו על עצם השירות, ואף לא על מידת השפעתו של הצבא על קיום המצוות של הצעירים, אלא על פרק הזמן של תקופת הלימוד השנייה.

לכאורה, הגבולות בין הצבא לישיבה ברורים מאוד. הם ניכרים לא רק בסממנים חיצוניים כגון מדים, תהליך חיול בבקו"ם וכיוצא באלה, אלא גם בחלוקת המסלול לתקופות זמן קצובות מראש. התלמיד יודע מתי הוא כפוף לכל אחת משתי הסמכויות. אף הישיבה מגדירה את הגבולות בצורה ברורה, בהשתמשה במונחים של"ת ושר"פ. הגדרות אלה אמנם מבטאות את הכרתה בכך שכל תקופות הלימוד והשירות שייכות למסגרת אחת ושהתלמיד הוא תמיד חייל, אך בעיניה, הוא תמיד גם תלמיד. זאת ועוד, לתלמידים ולישיבה ברור כי לזו האחרונה אין כמעט אפשרות להתערב בבעיות התלמיד בזמן השירות הפעיל. תלמידים רבים אף מעדיפים שלא לערבה בבעיותיהם בצבא. עם זאת, המאמץ לשמור על קשר עם התלמידים, ביקורי הסגל בצבא ועצם העובדה שחיילים אלו נתפסים כשונים מיתר החיילים - כל אלה מטשטשים את הגבולות ומערבים את הישיבה בתחומי הצבא, ואילו היחס לראש הישיבה כאל מפקד המוסמך לשחרר את התלמידים מן המסלול, סמינר הצבא לפני הגיוס והאוירה בישיבה - כל אלה מערבים את הצבא בתחום הישיבה. נראה אם כן כי הגבולות בין הרשויות ברורים אך חדירים.¹³⁸

מבחינה אידאולוגית, תוכנית השילוב שונה מהפתרונות האחרים הקיימים כיום בעיקר בכך שהיא אינה רואה צד אחד של המשוואה כרע הכרחי. היא מחייבת את קיום שני הצדדים באותה מידה ומקנה לשניהם חשיבות זהה. ישיבות ההסדר מדגישות את הצד התורני של

ההלכה אין מקום לפציפוזים במקרה של צה"ל, ולכן במקרה כזה היה פועל, אך לא פירט כיצד. הוא אף התלבט בשאלה כיצד יש להגיב על סירוב לשרת בלבנון ספציפית מטעמי אידאולוגיה (שם). עם זאת, שני הרבנים טוענים כי יש לדון בכל מקרה לגופו וכי אין שיפוט ערכי של התלמידים, ומכל מקום הם מדגישים שמוטיבציה אינה בעיה בישיבה.

138. לדיון על אופי גבולותיו של הצבא ראו: א"ר לאקהם, 'מיון משווה של היחסים בין רשויות אזרחיות לרשויות צבאיות', בתוך: ש"נ איזנשטדט ואחרים (עורכים), מדינה וחברה, תל-אביב 1984, עמ' 107-

המשוואה ועל כן מנסות ככל יכולתן לנטרל את השפעת הצבא על תלמידיהן. הן אמנם רואות בשירות הצבאי דבר חשוב, אך הוא נתפס בעיניהן יותר כרע הכרחי. לכן מנסות ישיבות אלה להבטיח - עד כמה שהדבר ניתן - שתלמידיהן ישרתו יחד, כיחידה צבאית אחת, וזאת בעיקר כדי שיוכלו 'לשמור' זה על זה מבחינה רוחנית וייחשפו כמה שפחות להווי הצבאי החילוני, שלפי תפיסתן עשוי להזיק להם. השירות הצבאי מצומצם למינימום האפשרי: מחמש שנות השירות, רק כ-15 חודשים מוקדשים לשירות פעיל ממש,¹³⁹ ורוב זמנם של התלמידים מוקדש לישיבה וללימודים. גם גישתם של הרבנים בישיבות ההסדר מציגה את הישיבה כעיקר.

יש לזכור כי במקורן הוקמו ישיבות ההסדר במטרה למנוע את נטישתם של התלמידים המבריקים יותר מקרב הציונות הדתית לישיבות חרדיות.¹⁴⁰ ישיבות אלה נועדו לאפשר לאותם תלמידים ללמוד לימודים נרחבים ומעמיקים ככל האפשר במקביל לשירות הצבאי ההכרחי, וזאת במגמה להקים מתוכם את דור ההמשך להנהגה התורנית של הציבור הדתי-לאומי, כדי שציבור זה לא ייאלץ 'לייבא' רבנים מקרב היהדות החרדית. כיום קשה לומר שמטרת ההסדר נשארה כשהיתה. לדברי הרב אהרון ליכטנשטיין, ראש ישיבת ההסדר היוקרתית 'הר עציון', כיום 'ההסדר מספק מסגרת נוחה להגשמת שני חיובים שונים ובמידה רבה אף סותרים. הוא מאפשר לתלמיד, מוסרית ופסיכולוגית גם יחד, להשקיט את מצפוננו, הן הדתי והן הלאומי, על ידי השתתפותו בנטל הביטחון הכללי ללא ניתוק מבית יוצר תורני [...] אמנם, אין שני היבטי ההסדר, הרוחני והצבאי, שווים. בכורת הראשון משתקפת בחלוקת הזמן'.¹⁴¹ בהתאם להשקפה זו, מטרתו של ההסדר היא למעשה לנסות ולהכשיר תלמידי חכמים, ואף שראשי התוכנית מודעים לכך שלא הכול מסוגלים להפוך לתלמידי חכמים, הם רואים בניסיון את העיקר. מי שהוא חסר כישורים מתאימים, לפחות ירכוש בסיס תורני איתן וישקיע את זמנו בלימוד עד כמה שהדבר ניתן לפני שיצא לעולם וילמד אומנות שתפרנס אותו. תוכנית הלימודים ערוכה בהתאם, ומתמקדת בנושאי לימוד מסורתיים - כלומר, בעיקר בגמרא.¹⁴² חשוב ביותר לציין שישירות ההסדר מאוגדות יחד בוועד ישיבות ההסדר, שהוא מוסד בעל עוצמה רבה. מכיוון שהוועד הוא מוסד ותיק ומייצג קבוצה גדולה מאוד של תלמידים, הצבא נענה על-פירוב לבקשותיו.

בצדה השני של המשוואה נמצאות המכינות הקדם-צבאיות הדתיות, הרואות דווקא בשירות הצבאי את העיקר. בן מכינה נמצא בתוכנית גופא שנה בלבד לפני גיוסו, ולאחר מכן משרת

139. יש לציין כי תלמידים שאינם חיילים קרביים משרתים תקופה קצרה עוד יותר.

Cohen (see above, note 11), p. 118. 140

141. ראו: הרב א' ליכטנשטיין, 'זאת תורת ההסדר', *תחומין*, ז (תשמ"ו), עמ' 315. נראה כי דעה זו משקפת את דעתם של רוב רבני ההסדר. באשר לציפיות מ'תוצר' ישיבת ההסדר - הצעיר המסיים את המסלול - הדעות חלוקות יותר, וכך גם באשר ליחס בין הרצוי למצוי כיום. לדעה מאזנת ראו: הרב י' שילת, 'ישיבת ה"הסדר" - ערכים ומגמות חינוכיות', *מעליות*, י (מעלה העשור) (תשמ"ח), עמ' 43-51.

142. כאמור, גישה זו מתבטאת בעובדה שבישיבות ההסדר יש הפרדה והייררכיה בין ספרים: ספרי קודש ממש זכאים למקום בבית-המדרש, וספרים השייכים לתחומי הגות ומחקר, כגון חסידות, נמצאים בספרייה. לעומת זאת, בישיבות השילוב כל הספרים נמצאים בבית-המדרש - אפילו ספרים העוסקים בביקורת המקרא.

שלוש שנים מלאות בצבא. התלמידים אינם מתגייסים כיחידה אחת ואין מגמה שישרתו יחד. שנת הלימוד מוקדשת להתכוננות לקראת השירות. הלימוד הוא 'הכנה' לקראת המטרה האמיתית - השירות בצה"ל - ובעצם אינו מטרה בפני עצמה. אין בכך כדי לרמוז שהמכינות רואות בלימוד דבר רע, חלילה, אך אין ספק כי יעדן הוא השירות הצבאי.

המכינות מנסות למשוך אליהן תלמידים שאינן עומדות לפנייהם אופציית המכינה לא היו פונים למסגרת לימוד כלשהי אלא מתגייסים מיד.¹⁴³ לכן, במהותן הן ניסיון להקדים תרופה למכה. ההנחה היא שתלמיד שיעבור הכנה רוחנית מתאימה לא יהיה כה חשוף להשפעת הצבא. היות שהשירות הוא מטרתם העיקרית של מרבית התלמידים (שאלמלא המכינה היו מתגייסים מיד עם תום בחינות הבגרות). המטרה היא להכין את התלמיד לשירות מבחינה פיזית ורוחנית כאחד. המכינות הן המסגרת היחידה שבה נכללים בתוכנית גם אימוני כושר גופני, האמורים להקל על התלמיד את הקשיים הפיזיים שבהם ייתקל במהלך השירות. ובאשר ללימודים - אלה אמורים להכין אותו כך שידע להתמודד טוב יותר עם הקשיים הרוחניים שהצבא יציב לפניו. המטרה אינה להפוך את הצעיר לתלמיד חכם, אלא לספק תמיכה רוחנית לתלמיד הדתי החדור מוטיבציה לשרת ולהקנות לו יסודות לימוד שאולי יגוננו עליו מפני השפעת הסביבה החילונית החדשה. יש לציין כי חברי סגל רבים במכינות הם בוגרי יחידות מובחרות, ושיעור בוגרי המכינות המשרתים ביחידות מובחרות - ובכללם גם המסיימים קורס טיס - גדול ביחס למספרם.¹⁴⁴

נושא חשוב נוסף שבו בא לידי ביטוי ההבדל בין תלמידי תוכנית השילוב לבין תלמידי התוכניות האחרות הוא נושא החתימה על הצהרת 'תורתו אומנותו'.¹⁴⁵ תלמידי ההסדר חותמים על ההצהרה כמו כל תלמיד ישיבה חרדי. תלמידי המכינות נהגו לחתום עליה בעבר, אך כיום מאשרים להם דחיית שירות מיוחדת לבני המכינות (דבר זה מגביל מעט את בני המכינות, משום שעד 1996, תלמיד שהתחרט ורצה לעבור למסגרת ההסדר היה מסוגל לעשות זאת בלי בעיות מיוחדות, וכיום הדחייה המיוחדת מפרידה בין המסגרות). לעומת זאת, תלמידי השילוב רואים בחתימה על ההצהרה מעשה בעל משמעות שלילית, ואינם חותמים על הצהרה זו בשום שלב של התוכנית. כלומר, תלמידי השילוב אינם זכאים להשתחרר מהצבא בשום דרך שהיא כדי ללמוד, ואילו תלמידי המסגרות האחרות תופסים את הלימוד כעילה מוצדקת לשחרור מהשירות, גם אם מדובר בשחרור זמני.

143. כדברי אחד ממייסדי המכינה 'עלי', הרב יגאל לוינשטיין: 'קצת שוכחים שהמכינות הדתיות קמו על רקע חשש מתהליך של עזיבת הדת, כמענה לפחד שהמפגש עם הצבא יגרום חילון וזריקת הכיפה'. ראו: א' בקר, 'התשובה החילונית, מחזור א'', הארץ, 9 במרס 1998.

144. ראו: ע' הראל, 'שלושה מבוגרי המכינה הדתית ביתר בין מסיימי קורס טיס מחר', הארץ, 28 ביוני 1999. מעניין שעיתון הארץ מצא לנכון לייחד ל'תופעה' של טייסים בוגרי מכינות דתיות כתבה בעמוד הראשון. מעניין אף יותר שבסוף הכתבה צוין כי במחזור הנוכחי לא היו בנות בין מסיימי הקורס, ונכתבו כמה פסקאות בנוגע ל'חילול הנמצאות בקורס טייס ועל אלה שסיימו אותו לא מכבר. נשאלת השאלה מה עניין שמיטה אצל הר סיני, והאם היה העיתון משבץ בעמוד הראשון כתבה שכותרתה 'השנה אין נשים בין מסיימי קורס טיס'?

145. לנוסח ההצהרה ראו: כהן, גייס כהלכה.

כל התוכניות שייכות למדור בני"ש בצבא, המפקח על כל המסלולים המתווכים בין החברה הדתית-לאומית לצבא. עם זאת, הן נתפסות כתוכניות נפרדות ומסוגלות באמצעות קודים שונים. נראה כי שמותיהן של התוכניות משקפים היטב את אופיין: 'ההסדר' מנסה להגיע עם הצבא להסדר שבמסגרתו ההפרעה למהלך התקין של הלימוד תהיה מזערית והשפעתו של הצבא על התלמיד תהיה מעטה ככל האפשר; המכינה מכינה את התלמיד לאתגר שנכון לו בצבא, והלימוד בה הוא כמעין פרוזדור המוביל אליו; ואילו השילוב משלב בין לימודים מלאים ככל האפשר ובין שירות מלא בצבא.

האם השילוב פותר את הבעיות במישורים השונים שהוצגו לעיל?

השילוב מנסה לרקוד בשתי החתונות - הלימוד והשירות. שלא תקופת השירות הצבאי, שהיא קצובה מראש ולכן ניתן לקבוע כי חובת השירות מולאה, תקופת לימוד התורה אינה קצובה מראש, ולכן אין אפשרות לומר ש'חובת הלימודים' כלפי התורה מולאה. עם זאת, התוכנית שואפת להפוך את הצעירים המצטרפים אליה לתלמידי חכמים, או למצער - לצעירים שעולם ההלכה יקר ללבם, צעירים בעלי השכלה תורנית ויכולת ללמוד ולהתמודד עם מגוון נושאים הלכתיים-תורניים. בטווח הארוך מטרתה לפתוח לפני התלמידים עולם שימשיך ללוותם גם לאחר שיפנו לחיים האזרחיים ויקימו משפחות, ותקוותה שהלימוד יוסיף להיות רלוונטי לגביהם במשך כל ימי חייהם ושיעסקו בו ככל שמתיר להם הזמן. בכך מודדת הישיבה את הצלחתה. רצונו של הצעיר לשוב לישיבה לתקופת לימוד שנייה מעיד על רצונו להמשיך ללמוד ועל תחושתו שהלימוד ראוי להשקעה של זמן ומאמצים. היות שמעטים התלמידים שאינם שבים כלל לישיבה - אפילו לפרק זמן קצר ביותר - נראה כי גם מבחינה זו זוכה התוכנית להצלחה לא מבוטלת.¹⁴⁶

כמה מרכיבים מעניינים של מסלול השילוב ראויים לציון. ראשית, נכונותו של הצבא לפתוח בכל שנה מסלול מיוחד לכמות קטנה כל-כך של צעירים. זהו דבר יוצא דופן, ואנשי הקיבוץ הדתי רואים בכך עדות לאיכות הצעירים המגיעים ללמוד בתוכנית.¹⁴⁷ ייתכן שנכונות זו מעידה גם על רצונו של הצבא ללכת לקראת אוכלוסייה זו, בהיותו מרכיב בסוציאליזציה של המדינה. שנית ראוי לציון כי מעורבותן של הנשים בישיבת הקיבוץ הדתי רבה יותר מאשר בכל מוסד ישיבתי אחר, וכי גם הנהלת הישיבה מכירה בחשיבות תרומתן ובמרכזיותן. לסיום ראוי לציון כי ישיבת הקיבוץ הדתי ותוכנית השילוב אינן מתפקדות רק כגוף המתווך בין חלק מסוים של החברה לבין צה"ל; הן משמשות גם במה לחילוקי הדעות הקיימים בתוך חברת 'הכיפה הסרוגה' בנושאי הלכה, חינוך ולימוד תורניים ולוויכוח המתנהל בה בשאלה כיצד על החברה הדתית-לאומית להיראות ולהתנהג. בכך למעשה משקפות ישיבת הקיבוץ הדתי ותוכנית השילוב את השינויים שעוברת חברה זו.¹⁴⁸ אף שנושא זה אינו במוקד

146. באשר לעזיבת הדת בזמן הצבא או לאחר השירות אין בידי נתונים.

147. הקשר, 29.7.98; רוזנטלר, 28.4.98.

148. פן חשוב של שינויים אלה, שלא בא לידי ביטוי בעבודה זו, הוא השינויים שעובר הקיבוץ הדתי. כידוע, התנועה הקיבוצית כולה מתחבטת בבעיה של דור ההמשך, הנוטה לעזוב את הקיבוצים ולעבור לערים. קיבוץ הדתי נוספת על כך בעיית ההתפקדות הנרחבת בקרב הצעירים. ייתכן שיש מקום לבדוק את

המאמר ומן הראוי לייחד לו מחקר נפרד, בכל זאת יש מקום להצביע על כמה מגמות הבאות לידי ביטוי בהקשר זה.

אם בעבר היה חשש שהצבא יגרום לביטול תורה בממדים כאלה שיביאו לכך שהציבור הדתי-לאומי יאבד את הנהגתו הרבנית בפוטנציה, נראה כי החשש היום הוא שהצבא יגרום לכך שכבר לא יהיה את מי להנהיג. מתברר כי בקרב הציונות הדתית הולכים ומתרבים הצעירים המתפקדים, והערכות אומדות את שיעורם בכ-30% מצעירי ציבור זה.¹⁴⁹ המשבר הוא גדול, והציונות הדתית מנסה למגר את התופעה בדרכים שונות. נשאלת השאלה - במה, או במי, האשם? יש הסבורים כי האשם בחינוך הדתי ובחוסר יכולתו להמציא תשובות מספקות לשאלות המתעוררות בקרב הצעירים. יש הרואים את מקור התופעה בפתיחות ובהתקרבות לעולם החילוני. רבים מאשימים את השירות הצבאי - לאו דווקא בשל השפעותיו הישירות אלא בשל העובדה שהוא מאפשר לצעיר או לצעירה בני החברה הדתית להתרחק מביתם ומחבריהם, ומתוך כך גם מאורח חייהם ומעול מצוות. עם זאת, אין להתעלם מן האשמה הישירה שתולה הציונות הדתית בצבא ובהשפעתו המזיקה על צעיריה.

לבעיה מוצעים פתרונות שונים מכיוונים מגוונים. בזמן האחרון נפתחו כמה תוכניות לימוד לצעירים - בעיקר למסיימי צבא, אך לעתים גם לזוגות צעירים - שמטרתן העיקרית היא לימוד יהדות בעידן הפוסט-מודרני. בישיבת מעלה גלבוע, למשל, נפתחה לאחרונה תוכנית חדשה המאפשרת לימודי המשך לתלמידי השילוב וישיבות ההסדר. התוכנית עוסקת הן בלימוד מסורתי (ואף כוללת מסלול הכשרה לרבנות על-פי דרישות הרבנות הראשית), והן בתכנים פחות מסורתיים, בהתאם לגישה הלימודית של ישיבת הקיבוץ הדתי שהוסברה והודגמה לעיל. כמו כן מציעה הישיבה תוכנית בלימודי תרבות וביקורת 'שתכלול עיסוק בהיסטוריה של התרבות ובשאלת יחסי הגומלין שבין תרבות כללית ליהודית וישראלית'.¹⁵⁰ לצד תוכנית זו, המיועדת לשומרי מצוות, פועל בישיבה בית-המדרש 'ניגון', שבו יכולים התלמידים להשתלב ב'לימוד תורני משותף (6 שעות שבועיות) לדתיים ושאינם דתיים, בעלי רקע'.¹⁵¹ בכל התוכניות הללו בולטת המגמה לנסות ולחזק יסודות קיימים בדרך של חינוך, לא להתעלם משאלות שמעורר העולם הלא-דתי והפוסט-מודרני ולא להתעלם מצעירים שהתרחקו מעולם ההלכה. ביטוי נוסף למגמה זו ניתן למצוא בבית-הספר התיכון לבנות 'פלך' בירושלים. בית-הספר מציע לבוגרות המוסד ולחברותיהן המעוניינות להמשיך בלימודי היהדות לבקר בימי שישי בבית-המדרש 'מדרשת פלך' הפועל בו. לאחרונה החלה לפעול בבית-הספר גם תוכנית חמד"ת ('חבורה לומדת תורה'), שנפתחה בסדרת הרצאות שבועיות 'לקהל הדתי הצעיר'. ההרצאות,

הקשר בין נושאים אלה ובין התפתחותם של ישיבת הקיבוץ הדתי ושל מסלול השילוב. נושא נוסף שראוי לדון בו הוא השוני הרב בין ישיבת מעלה גלבוע לישיבת עין צורים. עניין זה לא הודגש במאמר, בעיקר מכיוון שבכל הנוגע לצבא ולתיווך בין החברה לצבא אין הבדל ביניהן. עיסוק בסוגיית ההבדלים בין הישיבות היה מסיט את הדיון לכיוון לא רצוי, ועל כן נמנעתי מכך, למרות חשיבות העניין.

149. ראו: י' שלג, 'חלום א"י אבד', הכיפות הסרוגות נוסעות להודו', הארץ, 13 באוקטובר 1999.

150. ראו פרסומת לתוכנית בעמוד השער הפנימי של דעות, 6 (דצמבר 1999).

151. נראה שהכוונה היא לדתיים לשעבר. ראו שם.

שכותרתן היא 'מחויבות דתית בעידן פוסט מודרני', דנות במקומן של ההלכה והמצוות בימינו.¹⁵² וקיימות תוכניות נוספות.

כאמור, כל התוכניות הללו מנסות לפתור את בעיית ההתרחקות מן הדת באמצעות החינוך, ובעיקר הן מנסות להשרות אווירה של נכונות לשמוע ולא להתעלם מבעיות. גם בתוכנית השילוב ניתן לראות תוכנית כזאת, אלא שבניגוד לתוכניות הנזכרות, שקהל היעד שלהן הוא צעירים וצעירות שנחשפו כבר לעולם מושגים רחב יותר בצבא ובאוניברסיטה, קהל היעד של תוכנית השילוב צעיר יותר ומגיע אליה בשלב מוקדם יחסית של חינוכו. התוכנית ניגשת לבעיה משני כיוונים: החינוך והצבא. כפי שכבר הודגם בהרחבה, צורת הלימוד, תוכנית הלימודים, היחס לתלמידים והאווירה בישיבה - כל אלה מנסים לטעת בצעירים אהבה ומחויבות להלכה ולעולם היהודי, כשבתוך כך נעשה ניסיון ממשי להתמודד עם אתגרי העולם החילוני הפוסט-מודרני. תקוותם של ראשי התוכנית היא שכגודל האהבה כן גודל המחויבות, ושאדם המחויב לצורת חיים ולהשקפת עולם מתוך אהבה אמיתית לא ימהר לבגוד בהן. דרכה השנייה של תוכנית השילוב היא, כאמור, תיווך בין החברה שהיא מייצגת לבין הצבא, מתוך כוונה להמעיט את השפעתו בלא להמעיט את ערכו.

נמצא אפוא שהשילוב אינו רק מתווך בין החברה לצבא ואינו רק ביטוי למלחמה בחילון. הוא מהווה גם ביטוי לתהליך המורכב המתרחש כיום בחברה הדתית-לאומית בארץ. בקרב שומרי המצוות חל שינוי בתפיסת ההלכה ובתפיסת העולם החילוני. חדירתם של רעיונות מודרניים וכלליים לחברה זו מולידה ויכוחים קשים על אופיה הנוכחי של היהדות בכלל, ועל דרכה של הציונות הדתית בפרט. אכן, יש מחנכים המכים על חטא וסבורים כי ההיפתחות לעולם החילוני היתה טעות וכי עדיף היה להיצמד לדפוס ההתנהגות החרדי כדי לשמור על שלמות המחנה. והנה, אף שהחברה הדתית-לאומית בכללותה נמשכת ימינה מבחינה דתית ונעשית שמרנית יותר ביחסה להלכה, נראה כי הלימוד היוצא מבית-המדרש של הקיבוץ הדתי מושך לקוטב ההפוך. תלמידי השילוב פתוחים יותר לפרשנות חדישה ומחדשת של ההלכה ולשיטות לימוד לא שמרניות. גישתם לנושאים הנחשבים רגישים, כגון מעמד האישה ביהדות ויחס התורה למדע, אינה מסורתית כלל ומאפשרת פרשנות מודרנית להלכה - פרשנות העולה בקנה אחד עם חיים בחברה מעורבת ולא הלכתית. בכך תורם השילוב לשינויים החלים בחברה שממנה צמח ולוויכוחים המתנהלים בה. הוא מהווה משקל-נגד לתופעת ההתחדדות, אם כי משקלו הסגולי אינו גדול, כמשתקף בנספחים המצורפים למאמר זה. הצעירים היוצאים מתוכנית השילוב ומשתלבים בחברה הציונית-דתית רואים את ההלכה ואת חייהם כיהודים שומרי מצוות בדרך החורגת פעמים רבות מההשקפה המסורתית. בכך הם משמשים 'שגרירים' של רעיונות אלו בחברה שאליה הם שייכים. עם זאת, יש לזכור כי מבחינה מספרית הם מהווים מיעוט.

יש לציין כי למרות כל האמור לעיל, תרומתו של השילוב לוויכוח המתנהל כיום בחברה

152. פרסומי חמד"ת ומדרשת פלך נשלחו לכל הבוגרות לביתן. הודעות על פתיחת אירועי חמד"ת פורסמו בכל העיתונים הגדולים.

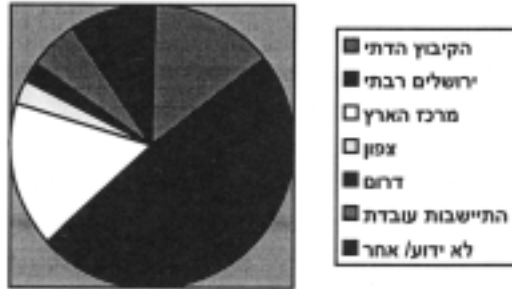
הדתית-לאומית היא מטען נלווה של התוכנית; היא אינה נמנית עם מטרותיה הרשמיות ואינה מתבטאת בשיח הרשמי המתקיים בתוך תחומי בית-המדרש. מטרתה המוצהרת של התוכנית היא לתווך בין החברה שהיא מייצגת לבין הצבא ולאפשר לימוד תורה מלא עם שירות צבאי, וייתכן שבכך טמון כוחה. לו היתה מנסה להשתתף במוצהר בכל התהליכים שציינתי, סביר להניח ששכרה היה יוצא בהפסדה. לפיכך נראה כי תוכנית השילוב, שהיא אחד מפירותיו של הוויכוח הזה (לצד מדרשות לבנות, טוענות רבניות ורבני חוג צוהר) ומשקפת אותו, היא בראש ובראשונה תוצר שלו וניסיון להתמודד עם הבעיה הספציפית של השירות בצבא.

בסיומו של מאמר זה נותרות עדיין כמה שאלות פתוחות. לא ברור, למשל, כיצד משפיע השילוב על בוגרי התוכנית בטווח הארוך: באיזה אופן הם משתלבים בחברה הדתית-לאומית לאחר השירות? כמה מהם שומרים מצוות או ממשיכים באמת לעסוק בתורה באופן סדיר בחייהם הבוגרים? האם הם עומדים בציפיות שתולה בהם הישיבה מבחינה תורנית? היות שהתוכנית צעירה יחסית, אין די נתונים המאפשרים לענות על שאלות אלה. בוגרי שילוב הוותיקים ביותר הם כיום בתחילת שנות השלושים לחייהם, ונראה שכדי לבחון את השפעות השילוב לעומק יש להמתין כמה שנים עד שיהיה מספר גדול יותר של שילובים ותיקים. בעיה נוספת הקשורה בנתונים נובעת מהדרך שבה הם שמורים בישיבות: נתונים רבים הושלמו מתוך שיחות עם אנשי סגל ותלמידים. נוסף על כך, לא נערכו מחקרים רבים על השילוב, ונתונים רבים הם סובייקטיביים בשל ההכרח להסתמך בעיקר על דעותיהם ועל דבריהם של אנשי ישיבת הקיבוץ הדתי עצמם. מכל מקום, אין ספק שהנתונים המספריים בעבודה אינם שלמים, ועל כן ההסתמכות עליהם היא בעייתית.

לסיכום, תוכנית השילוב מתווכת בין פלח מסוים בחברה הדתית-לאומית ובין צה"ל. היא מעניקה לצעירים המעוניינים לשרת שירות חובה מלא בצבא אפשרות ללמוד בישיבה ולצעירים המעוניינים בלימוד מעמיק בישיבה אפשרות לשרת שירות מלא בצבא. בכך היא שונה מתוכניות אחרות, השמות דגש על פן אחד של משוואה זו ורואות את צדה השני כהכרח מתוקף הנסיבות. מאמר זה עסק בניסיון התיווך של תוכנית השילוב ובדרכים שבהן הוא מושג. כאמור, שאלות רבות נותרו בלתי פתורות. תקוותי שבעתיד ניתן יהיה להעריך את התוכנית במבט מקיף יותר. רק אז ניתן יהיה להבין באופן מלא את השפעות הגומלין הקיימות בין התוכנית לבין החברה שהיא מייצגת ובינה לבין החברה הישראלית בכלל.

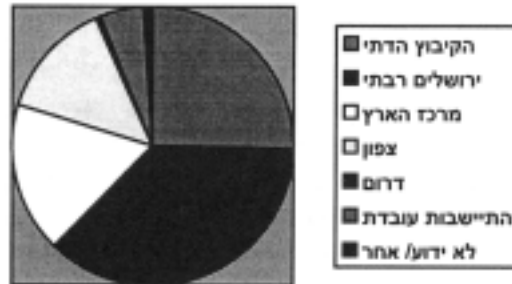
נספח 1

התפלגות תלמידי עין צורים שילוב א'-י"ד לפי מקום מגורים

סה"כ בוגרי שילוב בעין צורים: 418

התפלגות תלמידי מעלה גלבוע שילוב א'-ר' לפי מקום מגורים

סה"כ בוגרי שילוב במעלה גלבוע: 250

* ירושלים רבתי = כולל פרוזדור ירושלים, גוש עציון, והיישובים הממוקמים מדרום לעיר, עד כפר אדומים. החלוקה נקבעה בהסתמך על העובדה שבני יישובים אלו לומדים במוסדות חינוך בירושלים ולנים בבתיהם.

* מרכז הארץ = כולל יישובים יהודיים שמעבר לקו הירוק.

* התיישבות עובדת = כלולים גם בני קיבוצים שאינם שייכים לקיבוץ הדתי, כגון שעלבים, ובני מושבים.

ה'שילוב': בין דת למדינה

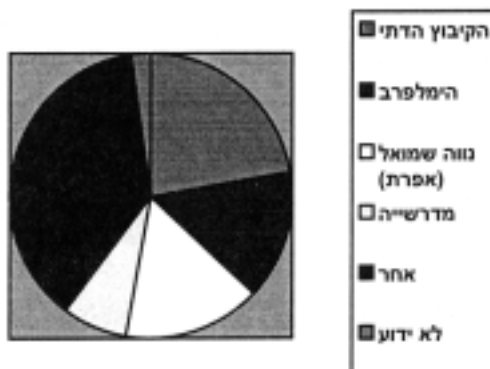
סך כל בוגרי שילוב בשתי הישיבות: 668
 מהקיבוץ הדתי: 123 (18.41%)
 מירושלים רבתי: 295 (44.16%)
 ממרכז הארץ: 114 (17.06%)
 מהצפון: 46 (6.8%)
 מהדרום: 11 (1.64%)
 מההתיישבות העובדת: 37 (5.53%)

נספח 2

התפלגות תלמידי עין צורים שילוב א'-י"ד לפי בתי-ספר תיכוניים

התפלגות תלמידי מעלה גלבוע שילוב ב'-ו' לפי בתי-ספר תיכוניים

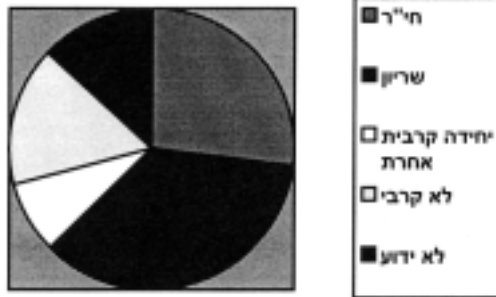

אין פרטים לגבי שילוב א' ו-ה'

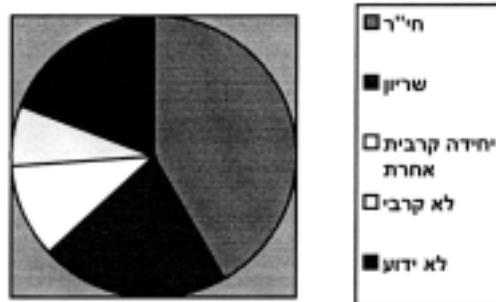
סך כל בוגרי השילוב יוצאי בתי-הספר של הקיבוץ הדתי: 93 (13.92%)
 סך כל בוגרי השילוב יוצאי הימלפרב: 128 (19.16%)
 סך כל בוגרי השילוב יוצאי ישיבת נוה שמואל: 94 (14.07%)

נספח 3

התפלגות תלמידי עין צורים שילוב א'-י"ד לפי שירות צבאי

התפלגות תלמידי מעלה גלבוש שילוב א'-ה' לפי שירות צבאי

סך כל חיילי חי"ר: 182 (27.24%)
 סך כל חיילי שריון: 169 (25.29%)
 סך כל חיילים בעלי תפקיד קרבי אחר (לא שריון ולא חי"ר): 52 (7.78%)
 סך כל חיילים לא קרביים: 75 (11.22%)

בשל חוסר נתונים מדויקים לא נעשתה הפרדה בין חוגרים לבין קצינים ומש"קים ובין חיילים גדודיים לבין חיילי היחידות החטיבתיות.

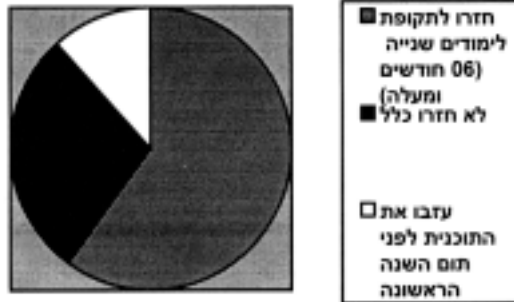
כל הנתונים הושלמו על סמך שיחות עם אסתר רכטשפנר, רותי גנגר ועם התלמידים ולכן חסרים פרטים רבים.

ה'שילוב': בין דת למדינה

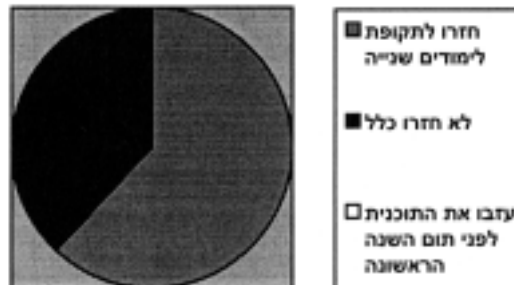
תלמיד שלא השלים את שנת לימודיו הראשונה בישיבה כלול במניין התלמידים ונמנה עם אלה ששירותם הצבאי מוגדר "לא ידוע".

נספח 4

מצבת תלמידי עין צורים שילוב א'–י"א לאחר תקופת השירות הראשונה

מצבת תלמידי מעלה גלבוש שילוב א'–ג' לאחר תקופת השירות הראשונה

בגרף כלולים השילובים שהשלימו את תקופת השירות הפעיל הראשונה. בהשלמת הנתונים סייעו רותי גנגר ואסתר רכטשפנר, אך עם זאת, הם אינם מושלמים.

סך כל התלמידים שחזרו לתקופת לימוד שנייה (6 חודשים ומעלה) - 210. זאת מתוך 294 תלמידים שסיימו את תקופת הלימוד הראשונה. כלומר, 71.42% מכלל הלומדים בשתי הישיבות חוזרים לתקופת לימוד העולה על 6 חודשים.